

Social conflicts in the cloth industry of Ypres (late 13th-early 14th centuries): the *Cockerulle* reconsidered

Marc Boone

1 Introduction

When considering the fate of the Ypres' cloth industry at the turn of the 13th and 14th centuries, the social groups taking part in it and their interests often as not come to the foreground during moments of crisis and conflict. These conflicts, which in many cases had mixed economic and political causes, were numerous in the county of Flanders around 1300.

In the case of Ypres one well-known incident became famous: the so-called *Cockerulle* of 1280. This outburst of social tension within the traditional cloth and drapery industries was the subject of a major and lengthy investigation by the French historian Doudelez (in the years 1938-1939)¹. Doudelez set the tone in an unmistakable way, by labelling the *Cockerulle* as a 'revolution', a term which has been taken for granted in recent years, since it was also used by Carlos Wyffels in his 1966 study of a simultaneous revolt in Bruges, the so-called '*Moerlemaye*', which he compared with the uprising in Ypres². Prior to this, Pirenne had already applied the description of 'révolution' to the movements of 1280 in both Bruges and Ypres³. Incidentally, both terms, *Cockerulle* and '*Moerlemaye*' were used at the time by contemporaries and both refer to a collective manifestation characterised by much noise and movement. *Cockerulle* even has a connotation of a festive happening: not exactly what one associates with revolution⁴. The most recent historical synthesis concerning

the Low Countries looks upon the *Cockerulle* (and other simultaneous movements) as a revolt, which had its origins in the industrial and commercial tensions of late 13th century north-western Europe, but was also greatly influenced by specific local situations. With regard to the different interest groups involved, this point of view looks upon the *Cockerulle* as one incident, amongst many, which helped create and shape the opposing parties which were to take the lead in the general conflicts that swept over the County of Flanders in the years around 1300⁵.

I will try to reconsider the nature and impact of the Ypres *Cockerulle* and use it to bring the opposing groups and interests to the foreground. In so doing, I intend to situate the 'happening' in a more generally outlined historical context, both politically and economically. However, before embarking upon this task, a short outline of the facts is required.

2 The *Cockerulle*: facts and actors

The *Cockerulle* started in October 1280 (probably around October 6th), shortly after the uprising in Bruges had led to the departure from this city of Robert of Bethune, eldest son of the ruling Count, Guy de Dampierre (the Count himself had left the county to help the King of France in a military expedition in Gascony). There is little doubt that the movement in Ypres was inspired by what had happened in Bruges. In the weeks before, meetings between fullers, shearers and weavers/drapers had already been organised in Ypres⁶. These meetings were undoubtedly held to consider the new regulations concerning the wages of fullers and shearers promulgated by the aldermen of Ypres. Although higher wages were set, both the fullers and the shearers decided to make common cause with the weavers/drapers (who actually had to pay these wages and whose discontent is therefore easy to understand) against the city's magistrature, which was firmly controlled by a limited group of merchants⁷. This latter group, an

¹ Doudelez 1938/1939/1974, 188-294.

² Wyffels 1987, 364-446. To be supplemented by an additional work by the same author: Wyffels 1971, 253-258.

³ Pirenne 1909, 378.

⁴ See Verwijs-Verdam 1894, 1690.

⁵ Vandermaesen 1982, 403-404.

⁶ One finds the most complete reconstruction of the facts in Doudelez 1974, 232-241.

⁷ One should note, as Doudelez and several studies by Demey make clear, that 'draper' in Ypres had a specific meaning: designating a middling group between the wealthy patricians belonging to the merchant guild (Hanse) and artisans. On the Ypres' elite of this period: Fecheyr 1974, 295-303.

Ypres variant of the 'patriciate' – a notion now heavily contested, particularly by Alain Derville – had clearly tried to pacify growing social discontent by promulgating two new ordinances relating to the wages⁸. This move apparently met with little success. The most important document concerning the events of the *Cockerulle* is an enquiry ordered by Count Guy de Dampierre in nearby Poperinge in April 1281 (social rest had already been restored in Ypres on November 6th 1280). This document tells how a military expedition was organised against Ypres from Poperinge⁹. Poperinge, a small town, which had grown up around a priory of the abbey of Saint-Bertin in Saint-Omer (now northern France), had developed into one of the more important textile centres of Flanders, still in the shade of Ypres but gradually becoming an important competitor of its great cloth producing neighbour¹⁰. Most of the participants in this expedition were fullers, shearers and weavers from Poperinge and the surrounding villages, though as David Nicholas has pointed out, there is no conclusive evidence to label the *Cockerulle* as one of the many town-countryside conflicts of this period¹¹. Among their leaders were members of important Ypres families (Henri del Eckhout and Henri Oudewin), who are said – and many testimonies confirm this – to have given money and weapons to the artisans of Poperinge.

The mob entered Ypres, probably with the help of some of its leaders' family-members residing in the city, and, crying *Cockerulle*, started to loot and destroy the property and belongings of the merchants. Surprisingly, the number of casualties seems to have been very low: two are known, even well-known, since they were former aldermen of Ypres (Hanekin Mont and Pierre Le Vroede); a third victim may have been a servant of a third alderman. Many other 'victims' were reputed to have been slaughtered, or were said to have been killed, but their names were not forthcoming. Doudelez's conclusion, that there was much more looting taking place than actually physical violence against individuals, still holds water.

In the aftermath, the repressive measures taken by the Count in the months following the *Cockerulle* confirm the general impression of a limited action against the old patriciate which was being forced to grant access to the markets to the 'drapiers', at the same time making Ypres a more closed economic unit than ever before (artisans were forbidden to leave Ypres to work elsewhere, cloth was no longer to be taken outside the town for further processing, etc.)¹². The drapiers, who gained most in the whole process, since they succeeded in forcing an entry into activities which until then had been the exclusive preserve of the merchants, had to pay the biggest part of the fine to the Count for disturbing public order. Though Guy de Dampierre

was absent during the *Cockerulle* itself, he was well-informed as to who should be held most responsible for the riot and who should therefore pay for the considerable and real gains they at last appeared to have realised. The fines imposed on fullers and weavers effectively amounted to a kind of tax, a procedure which can be more clearly seen in the later and better-documented conflicts in the Ghent cloth industry. The fine was to be paid directly to the aldermen, who in turn paid larger sums or were willing to make loans to the Count¹³. The Ypres' aldermen returned thus to the situation characteristic of the period before the *Cockerulle*, during which they had acted repeatedly as financiers of countal politics¹⁴. The most prominent leader of the movement, Jean Oudewin, made peace with the families he had opposed, thus ending a private war, which lay hidden behind the collective action of the *Cockerulle*.

3 The *Cockerulle*: elements of a reassessment

3.1 *A wave of unrest and rebelliousness*

In two separate studies, Carlos Wyffels and André Leguai made reference to a wave of social unrest that swept over north-western France (including Flanders) during the last quarter of the 13th century¹⁵. Many of these disturbances occurred almost simultaneously. In Flanders (or in the immediate neighbourhood) one can point to the following incidents: Bruges (already mentioned) in 1280, Tournai in 1279-81, Douai in 1280, Saint-Omer in 1280-83 and Ghent in 1280. All these cities witnessed serious disturbances of public order through collective action. In most cases (with the exception of Ghent, where rivalry existed within the ranks of the patriciate, the count supporting one party against the other), these disturbances took the form of artisans of the cloth-industry, mostly weavers and fullers, opposing the ruling elite. In Bruges the revolt was mainly the work of a rebel faction in the city council, who were reacting to the commercial losses they had incurred in the years 1270-80, following an economic war which the Count had waged with England¹⁶. In his study on Saint-

⁸ Derville 1995, 261-263.

⁹ The document was last edited by Espinas & Pirenne 1920, 102-109.

¹⁰ This competition would lead to open conflict between both towns in the 14th c., see Pauw De 1899, *passim*.

¹¹ Nicholas 1971, 92-97.

¹² Nicholas 1971, 95-96.

¹³ Doudelez 1974, 262-263.

¹⁴ Doudelez 1974, 265-266. See also Merlevede 1980, 224 a.f.

¹⁵ Wyffels 1987, 366-368 and Leguai 1976, 281-303.

Omer, Derville mentions additional urban rebellions in Damme, Lille, Cambrai, Arras (1285), Brussels, Saint-Trond and Liège¹⁷. One could also see a further extension of this 'movement' in the disturbances which took hold of some of the big commercial centres in the Rhineland, in some of the communes of Northern Italy and even in Barcelona¹⁸. In Northern France social and political unrest seems to have been very acute in Provins (a city with which Ypres had close commercial relations) in 1279 and later again at the beginning of the 14th century, in Rouen in 1281 and 1292, Arras in 1280, Laon in 1295, Calais in 1298, Saint-Quentin in 1293 and 1299.

It looks as if the 'popular' movements of the late 13th century, a period characterised in a recent survey of European economic history as 'the indian summer of medieval economic growth', gave expression to the first general disturbances of that phase of economic expansion which came to an end at the close of the 13th century¹⁹.

Medieval urban history repeatedly witnessed this kind of general social revolt which swept over large parts of Europe: one thinks of the communal movement of the 12th century or the general revolutionary mood which afflicted the great cities of the Low Countries, Italy, England, Germany and France in the years around 1380²⁰. When trying to assess the vagaries of social unrest and political violence, historians have tried to look for patterns, or at least to explore the possibilities of deliberate imitation²¹. In this context, it is beyond doubt that in the case of Ypres in 1280, the movement was far from spontaneous. It was clearly inspired by simultaneous movements elsewhere. It is true that the facts – concerning both the revolt and the subsequent repression – do not compare with the violence which characterised comparable movements in that other Flemish industrial centre, Douai, nor with the outspoken political nature of the conflict in Ghent. Nevertheless, what happened in

Ypres in 1280 bears a close resemblance to what happened in Tournai and in Bruges: in all three cases proletarianised drapery-workers, artisans in general, small entrepreneurs, and master-weavers (employers of the same fullers and shearers which formed the core of the groups leaving Poperinge and heading for Ypres early in October 1280) acted together²². Both in Ypres and in Bruges new and important ordinances relating primarily to the role of the small entrepreneurs and their access to markets were amongst the most significant outcomes of the uprisings. The Count of Flanders, however, proved to be the greatest winner: he managed to cash a substantial part of the fines imposed after the revolts and he was able to witness not only how the influence of the old patriciate was being brought into question but also how their reputation had started to tarnish. Indeed, it is no exaggeration to say that a breach was forced in the old oligarchic power which the patrician class had exerted up to this time.

3.2 *The economic context of the Cockerulle*

In recent years the traditional image of Flemish drapery, focusing on the exclusive production of high-quality cloth, made from the finest English wool, has been thoroughly shaken and submitted to a chronological readjustment. Both Patrick Chorley in 1987 and John Munro in 1991 have contributed greatly to this new approach²³. Whereas Chorley made clear that a great part of the Flemish production as early as the 13th century consisted of cheaper textiles commercialised on a large scale for the markets of southern Europe, Munro offered numerous arguments to date and explain the transition towards a concentration on the production of high-quality cloth. According to his convincing arguments, Flemish producers started to emphasize the quality of their products following the emergence of a series of disturbing factors (wars both in the Mediterranean and in France) from the 1280's onwards. These events caused the costs for exporting huge quantities of cheaper cloth to rise to a level that was no longer economically acceptable. At a certain moment it became more profitable to export – at a comparatively lower cost, because the marginal gains were higher – high-quality products in a lesser quantity. Thus the old Flemish centres of cloth-production engaged in a process of what, again Munro, has labelled 'monopolistic competition' from the years 1330 onwards²⁴.

The *Cockerulle* therefore is to be situated at a moment in history when the first signs of general economic regression are becoming clearly apparent, but when it was still acceptable to expect activities to continue more or less in the old accustomed way. Time and again, compara-

¹⁶ Bardoel 1994, 762-69, 779-80. One should be wary of the belief which this author too easily accepts about the 'elitist' composition of the cities' Hansa, see: Wijffels 1991, 8, 11-13.

¹⁷ Derville 1995, 298-299.

¹⁸ See the general synthesis by Mollat & Wolff 1970, 42-52. On Germany to be supplemented with Haverkamp 1991, 96-97, 102-107.

¹⁹ Contamine, Bompaigne, Lebecq & Sarrazin 1993, 271.

²⁰ Concerning the communal movement: see Schulz 1992, 104-131 (with respect to Flanders), to be supplemented with a detailed study for Laon: Saint-Denis 1994, *passim*. On the late 14th century: Mollat & Wolff 1970, 139-212.

²¹ For the county of Flanders in particular: Blockmans 1974, 128-129, 132-133; generally, Boone & Prak 1995, 99-111.

²² For the events in Bruges, see the study of Wyffels cited earlier; concerning Tournai: Verriest 1912, 7-9.

²³ Chorley 1987, 349-379, and Munro 1991, 110-148.

²⁴ Munro 1990, 42-43.

tive study of revolutionary movements in medieval Flanders has stressed the link between these movements and the frustration of rising expectations (both in the fields of politics and the economy) in the context of recession in a highly developed economy²⁵.

Let us now turn, however, to the internal relations between the different groups which made up the Ypres cloth producing industry, since these relations certainly had a great influence on the *Cockerulle*. To recall the facts: the fullers, shearers and weavers who left Poperinge in order to march on Ypres, were led by members of the Ypres' elite and supported by 'drapiers'. When ascribing in his sentence of April 1st 1281 responsibility for the outbreak of the *Cockerulle* to the implementation of the new regulations on the cloth trade and production promulgated shortly before by the city's aldermen, the Count himself made a direct link between the organisation and running of the cloth industry by the old elite of aldermen and merchants '*eschevins et a ceaus ki de leur partie estoient*' to the general discontent manifested by '*drapiers, tisserans, foulons, tondeurs et a grant plentei d'autre gent ki avoec eaus se tenoient*'²⁶. It is highly important to note that the disputed regulations of 1280 affected only a relatively limited number of tradesmen: the first ordinance related to the shearers '*bourgeois de le ville d'Ypres dou Nordganc*', the second ordinance to the '*maistres et as valles foulons del mestier des estanfors d'Yppre*' (thus restricting the effects to fullers working a specific kind of cloth)²⁷. Consequently, a great number of both shearers and fullers may have been completely unaffected by the application of the new regulations. It was the question of wages, as is more clearly documented in the later risings in Ghent, Leiden and a number of smaller cities in eastern Flanders, that was essential to trigger the discontent of the fullers. Moreover, manipulating the fullers' wages was often the only, if not the easiest, way for the drapiers to lower their production costs²⁸. Similar practices have been established in the case of Ypres, where it seems that there was even a truck-system for paying the wages of fullers at the end of the 13th century²⁹. It is worth noting, however, that both regulations of 1280 seem to have excluded fullers and shearers working in Poperinge.

Since the *Cockerulle* started in Poperinge, it is important to pay close attention to the relation between the cloth industries in Poperinge and Ypres. Rudolf Holbach, to whom we owe the most recent synthesis concerning the organisation of production in medieval industries, stresses how Poperinge was already in the 13th century a reputed centre of cloth production. The cloth made in Poperinge could easily withstand comparison with the high-quality products of Ypres (the Poperinge fabrics were genuine woolsens and far from being the cheap cloth that

Pirenne and others have suggested)³⁰. The well documented internal strife between Ypres and Poperinge, the former accusing the latter of imitating its production, dates from 1373 and should not be projected back to the late 13th century³¹. Indeed, as Holbach argued, a possible 'putting-out' system may have worked to the advantage of the old textile centres, but only if the structures and hierarchy remained stable and craftsmen in the countryside or in minor cloth cities remained subordinate and were not allowed to compete with their urban colleagues. However, structures and hierarchies are, by definition, dynamic, and therefore it was inevitable that change would occur as contacts with the wider economic world expanded, leading in turn to a process of emancipation of the smaller towns from their more powerful neighbours, a process for which Holbach cites the example of Poperinge and Ypres³². What we are therefore facing at the end of the 13th century may well be a first manifestation, although partially obscured by other disputes (to which we will return later), of a long-standing conflict between Ypres and neighbouring Poperinge, with the fullers' wages being used as a means – at least in Ypres – to keep affairs in the hands of the ruling elite of merchants. In this context, it is most revealing that even the Count characterised the wage ordinances preceding the *Cockerulle* as being harmful to the '*commun pourfit de le vile*' and that the new ordinance following the riots partly, at least, facilitated access to the international market for the 'drapier'³³.

3.3 Violence in the town and social aspirations

If we focus on the deeds of violence and the way the *Cockerulle* developed, then we are quickly confronted with a certain discrepancy between the interests at stake and the means employed. After all, at the very most a hundred participants (to quote one testimony from the enquiry held

²⁵ Blockmans 1974, 136-137.

²⁶ Espinas & Pirenne 1920, 680-682: '*et pour ce ke nous avons trouveit et bien i apert ke mout plusieurs bans et keures et estaulissemens ke eschevin avoient fait a Yppre estoient grief et damageus outre raison a ceaus des mestiers et au commun pourfit de le vile, et ke ce estoit li occasions pour quoi cil des mestiers s'estoient unit*'.

²⁷ Espinas & Pirenne 1920, 454, 457.

²⁸ See: Boone, Brand & Prevenier 1993, 59-74; Brand & Stabel 1995, 203-222.

²⁹ Holbach 1994, 64, 66.

³⁰ Holbach 1994, 70-72.

³¹ On this accusation, which led to a famous courtcase before the Council of Flanders, see: Munro 1991, 114-116.

³² Holbach 1993, 242-243.

³³ The intervention of the highest lay authority in order to set wages is remarkable and more or less exceptional before the late 13th century (prior to this date bargaining between employers and craftsman was the rule): Epstein 1991, 65-66.

in Poperinge in 1281) were mobilised, armed and paid before embarking on their march to Ypres³⁴. The testimonies even refer to bailsmen who intervened to make the operation possible. The principal instigators of the *Cockerulle*, Henry de le Eechout and Henri Oudewin, are both said to have financed the operation (a fact that is confirmed repeatedly in numerous testimonies), '*fist l'esmeute par sen fait et par sen conseil*' and in the case of the latter '*i envia ses parens et ses amis*'³⁵. This last declaration is important, since it allows a link to be made between the *Cockerulle* and the typical manner of resolving conflicts in the cities of the 13th century, by making use of a more or less ritualised form of violence: in other words the blood-feud between the various patrician houses and their followers. Clans are the most typical expression of informal power-structures in the big Flemish cities of the 13th century. They are based on a solidarity which encompasses both family-members, friends, looser followers and those generally characterised as 'family and friends' (*maghen ende vrienden, parens et amis*). Those who are not related by blood or marriage to the leaders of the clan are paid or receive other material advantages: elements which again are to be found in the *Cockerulle*. However, the *Cockerulle* also contained a structural element of a more general party-opposition, as evidenced by the fact that the acts of violence were limited and the casualties, though well chosen, remained relatively low³⁶. The number of dead contrasts starkly with the more bloody social and political confrontations which were to take place in the course of the 14th century. The looting in 1280 was not systematic or wild; instead certain houses were specifically chosen and partly destroyed or, at least, to cite the Count: '*les brisures de maisons, des huis et des feniestres et des huges soient notoires ensi comme il apert a oel*'³⁷.

Compared with other similar feuds which occurred in relatively large numbers in the great Flemish cities of the period, one can regard the *Cockerulle* as a major manifestation in the devel-

opment towards a breaking-up of the monopoly on violence, which until that time had been held firmly in the hands of the old patriciate. Similar incidents, such as the killing of two aldermen in Ypres during the night of 29-30 November 1303, may be looked upon as part of the same process³⁸.

4 The *Cockerulle* of 1280: a reassessment

A final element becomes apparent when examining the way in which the *Cockerulle* took place, an element which allows the movement to be evaluated from a socio-topographic point of view. The mob coming from Poperinge gradually grew in size on passing through the suburbs of Ypres (artisans living in the Temple quarter seem to have joined their ranks) and entered the city via the 'Boterpoort' (Butter Gate). Before storming the gate, a last vain attempt was made to hold back the crowd by messire Gerard of Reningelst³⁹. From the same document, the enquiry of 1281, it appears that one of the leaders of the movement, Henri Oudewin, had had weapons sent to his brother, Jean Oudewin, who must have been inside the walls of the city⁴⁰. Thus the *Cockerulle* may not only be looked upon as an Ypres variant of a medieval feud, though one greatly influenced by tensions within the predominant cloth-industry and between the town and its subordinate neighbour of Poperinge, but it also gives expression to the need to dominate the city's space, an element present in many urban uprisings both before and since. Indeed, once the mob had entered the city gate they had, as it were, passed the point of no return and the ritual destruction or damage of houses and the killing of political opponents could begin. Again, if one re-reads the main source (the enquiry) carefully, a pattern of collective behaviour becomes apparent, reminiscent of the way rebellious movements have developed in more recent times. The underlying pattern to modify political and economic relations and to allow the 'drapiers', the small scale entrepreneurs of the middling sort, to take part in the affairs of the city, implied a break-through in the rather strict social topography of the city. Indeed, Ypres had grown rapidly during the 13th century, resulting in a great concentration of proletarian suburbs, in which however many of the 'drapiers' had their residence. The remarkably late arrival of the mendicant orders (an aspect recently clarified by P. Trio and O. Mus) and their topographical implantation underlines this social segregation⁴¹. The possible impact of the mendicant orders on the ambitions of the drapiers to force their way into the ranks of the aldermen, a process in which the *Cockerulle* was only a stage, should not be underestimated. It must be remembered that

³⁴ I refer to the enquiry, cited in note 9.

³⁵ Espinas & Pirenne 1920, 103, 106.

³⁶ For the characteristics typical of the informal ways of dealing with conflicts, clan based feuds and party-wars, see: Blockmans 1993, 2-8, and Blockmans 1990, 21-31.

³⁷ Espinas & Pirenne 1920, 680.

³⁸ Mus 1974, 340, see also: Lambin 1831, *passim*.

³⁹ '*mesires Gherars de Rininghieles et Hues li Skuvers jurerent et disent par leur serment ki suirent chiaus de Poperinghes duskes a le Buetre-Porte d'Ippre, et la parlerent-il a iaus et leur prierent de retorner, et il disent k'i n'en feroient point, ains prisent Huon le Skuvre par le ghieron et par le fraim et crierent tantos tout a une vois 'prendes mon singneur Grart le traiteur, il nous voelent trair'*: Espinas & Pirenne 1920, 102.

⁴⁰ '*Henris Oudewine presta ses armes et envia gens a Ippre et enprunta armes a ses voisins pour envoier a Jehan Oudewin sen frere, ki les manda*': Espinas & Pirenne 1920, 105.

⁴¹ Mus & Trio 1996, 181-184.

these mendicant orders were also responsible in exactly the same period for the development of some quite astonishing new economic thoughts, relating to the justification of economic gain and making, against all traditional clerical assumptions, interest and profit (*lucrum*) morally acceptable (in a similar fashion to the Franciscan friar, Johannes Olivi)⁴².

This possible influence upon the collective behaviour of groups frustrated at being denied for too long a say in the running of their city's affairs, even though they had proved themselves

to have been economically successful in the past, together with the 'imitation' of revolts elsewhere, certainly deserves more attention in future research. As for the *Cockerulle*, its characterisation as a 'revolution' should best be put aside. What emerges from the scattered information concerning this movement points towards a ritualised manifestation of social tensions and discontent and of growing economic malaise, expressed through the traditional outlet of a charivari-like feud: just, in fact, what contemporary observers would have understood by the verb '*cockerullen*'.

BIBLIOGRAPHY

- BARDOEL A.A. 1994: The urban uprising at Bruges, 1280-81. Some new findings about the rebels and the partisans, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 72, 761-791.
- BLOCKMANS W. 1974: Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13de tot de 16de eeuw, *Tijdschrift voor sociale wetenschappen* 19, 123-140.
- BLOCKMANS W.P. 1990: Vete, partijstrijd en staatsmacht. Een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen). In: MARSILJE J.W. (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*, Cahiers sociale geschiedenis 7, Hilversum, 9-33.
- BLOCKMANS W.P. 1993: Formale und informelle soziale Strukturen in und zwischen den grossen Flämischen Städten im Spätmittelalter. In: JOHANEK P. (ed.), *Einungen und Bruderschaften in der spätmittelalterlichen Stadt*, Köln-Weimar, 1-15.
- BOONE M. & BRAND H. & PREVENIER W. 1993: Revendications salariales et conjuncture économique: les salaires de foulons à Gand et à Leyde au 15e siècle. In: AERTS E., HENAU B., JANSSENS P., VAN UYTVEN R. (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*, Leuven, 59-74.
- BOONE M. & PRAK M. 1995: Rulers, Patricians and Burghers: the Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries. In: DAVIDS K. & LUCASSEN J. (eds.) *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 99-111.
- BRAND H. & STABEL P. 1995: De ontwikkeling van vollerslonen in enkele laat-middeleeuwse textielcentra in de Nederlanden. Een poging tot reconstructie. In: DUVOSQUEL J.-M. & THOEN E. (eds.), *Peasants and townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 203-222.
- CHORLEY P. 1987: The cloth exports of Flanders and northern France during the thirteenth century: a luxury trade?, *Economic history review* XL, 349-379.
- CONTAMINE PH., BOMPAIRE M., LEBECQ ST. & SARRAZIN J.-L. 1993: *L'économie médiévale*, Paris.
- DERVILLE A. 1995: *Saint-Omer des origines au début du XIVe siècle*, Lille.
- DOUDELEZ G. 1938/1939/1974: La révolution communale de 1280 à Ypres, *Revue des questions historiques* 1938, no. 2, 58-78, no. 3-4, 3-25; 1939, no. 1, 21-70, reprinted in O. MUS (ed.), *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, Ieper, 188-294.
- EPSTEIN S.R. 1991: The theory and practice of the just wage, *Journal of Medieval History* 17, 1991, 53-69.
- ESPINAS G. & PIRENNE H. 1920: *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre III*, Bruxelles.
- FECHEYR S. 1974: Het stadspatriciaat te Ieper in de 13de eeuw. In: O. MUS (ed.), *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, Ieper, 295-303.
- HAVERKAMP A. 1991: "Innerstädtische Auseinandersetzungen" und überlokale Zusammenhänge in deutschen Städten während der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. In: ELZE R. & FASOLI G. (eds.), *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters*, Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient 2, Berlin, 89-126.
- HOLBACH R. 1993: Some remarks on the role of 'putting-out' in Flemish and Northwest European cloth production. In: BOONE M. & PREVENIER W. (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles). Drapery production in the late medieval Low Countries: markets and strategies for survival (14th-16th centuries). Actes du colloque Gand 28 avril 1992*, Leuven-Apeldoorn, 207-249.
- HOLBACH R. 1994: *Frühformen von Verlag und Grossbetrieb in der gewerblichen Produktion (13.-16. Jahrhundert)*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 110, Stuttgart.

⁴² See Wolff 1994, 413-423.

- LAMBIN J.J. 1831: *Verhael van den moord van eenige schepenen, raeden en andere inwoners der stad Ypre, Ieper*.
- LEGUAI A. 1976: Les troubles urbains dans le Nord de la France à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle, *Revue d'histoire économique et sociale* 54, 281-303.
- MERLEVEDE J. 1980: *De Ieperse stadsfinanciën (1280-1330). Bijdrage tot de studie van een Vlaamse stad*, Brussels, s.d. (1980).
- MOLLAT M. & WOLFF PH. 1970: *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIe et XVe siècles*, Paris.
- MUNRO J.H. 1990: Urban regulation and monopolistic competition in the textile industries of the late-medieval Low Countries. In: AERTS E. & MUNRO J.H. (eds.), *Textiles of the Low Countries in European economic history. Proceedings of the Tenth International Economic History Congress: Session B-15, Studies in social and economic history*, Leuven, 41-52 (reprinted in his *Textiles, towns and trade*, essay no. IX).
- MUNRO J.H. 1991: Industrial transformations in the north-west European textile trades, c. 1290 - c. 1340: economic progress or economic crisis?. In: CAMPBELL B.M.S. (ed.), *Before the Black Death. Studies in the 'crisis' of the early fourteenth century*, Manchester-New York, 110-148 (reprinted in his *Textiles, towns and trade*, essay no. VIII).
- MUNRO J.H. 1994: *Textiles, towns and trade. Essays in the economic history of late-medieval England and the Low Countries*, Aldershot.
- MUS O. 1974: Het aandeel van de Ieperlingen in de Engelse wolexport, 1280-1330. In: MUS O. (ed.), *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, Ieper, 332-355.
- MUS O. & TRIO P. 1996: L'implantation des ordres mendiants dans l'agglomération Yproise durant le XIIIe siècle. In: HEUCLIN J. & RACINET P. (eds.), *Les moines dans la ville. Actes du colloque de Lille 31 mars et 1er avril 1995*, Histoire médiévale et archéologie 7, Lille, 177-184.
- NICHOLAS D. 1971: *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders*, Rijksuniversiteit te Gent, werken uit, door de Fac. van de Letteren en Wijsbegeerte 152, Bruges.
- PAUW N. DE 1899: *Ypre jeghen Poperinghe angaende den verbonden. Gedenkstukken der XIVe eeuw nopens het laken*, Ghent.
- PIRENNE H. 1909: *Histoire de Belgique. I Des origines au commencement du XIVe siècle*, Brussels.
- SAINT-DENIS A. 1994: *Apogée d'une cité. Laon et le Laonnois aux XIIe et XIIIe siècles*, Nancy.
- SCHULZ K. 1992: "Denn sie lieben die Freiheit so sehr...". *Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter*, Darmstadt.
- VANDERMAESEN M. 1982: Vlaanderen en Hene-gouwen onder het Huis van Dampierre 1244-1384. In: *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden II*, Haarlem, 399-440.
- VERRIEST L. 1912: *Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424*, Brussels.
- VERWIJS-VERDAM J. 1894: *Middelnederlands woordenboek 3*, Den Haag.
- WOLFF M. 1994: Mehrwert und Impetus bei Petrus Johannis Olivi. Wissenschaftlicher Paradigmenwechsel im Kontext gesellschaftlicher Veränderungen im späten Mittelalter. In: MIETHKE J. & SCHREINER K. (eds.), *Sozialer Wandel im Mittelalter. Wahrnehmungsformen, Erklärungsmuster, Regelungsmechanismen*, Sigmaringen, 413-423.
- WYFFELS C. 1966/1987: Nieuwe gegevens betreffende een XIIIe eeuwse 'democratische' stedelijke opstand: de Brugse 'Moerlemaye', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis CXXXII*, 37-142, reprinted in his *Miscellanea archivistica et historica*, Archives et bibliothèques de Belgique numéro spécial 27, Brussels, 364-446.
- WYFFELS C. 1973: Kanttekeningen bij de Brugse 'Moerlemaye' 1280-1281. In: *Album Albert Schoutet*, Brugge, 253-258.
- WYFFELS C. 1991: *De Vlaamse hanzen opnieuw belicht*, Mededelingen van de koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren 53, nr. 1, Brussel.

Sociale conflicten in de Ieperse lakennijverheid in de late 13de en vroege 14de eeuw. Een nieuwe kijk op de *Cockerulle*

Marc Boone

Welke sociale groepen het lot van de Ieperse lakennijverheid op de overgang van de 13de naar de 14de eeuw bepaalden en de belangen van deze groepen komen alleen aan het licht in crisismomenten en tijdens conflicten. Tal van deze conflicten die vaak een politiek-economische oorsprong hadden, staken rond 1300 de kop op in het graafschap Vlaanderen.

Wat Ieper betreft is in de traditionele lakennijverheid vooral de opstand van 1280, de *cockerulle*, bekend. Deze opstand werd in de jaren 30 door Doudelez onderzocht en als revolutie bestempeld. Ook Carlos Wyffels die in de jaren 60 deze en een andere gelijkaardige Brugse opstand, de *moerlemaye*, bestudeerde, gebruikt deze term. Beide opstanden waren ook reeds door Pirenne als revoluties omschreven. Toch hebben de twee termen eigenlijk eerder de betekenis van lawaaijige, rumoerige, volkse optochten. *Cockerulle* heeft zelfs een feestelijke bijklank.

Recentere studies beschouwen de *cockerulle* als een opstand waarvan de oorzaken bij de industriële-commerciële spanningen in het laat 13de-eeuws Europa lagen. Gelet op de erbij betrokken belangengroepen wordt de *cockerulle* beschouwd als één van de vele incidenten die de maatschappij gepolariseerd heeft in groepen met tegenstrijdige belangen die rond 1300 de leiding namen van de golf van onrusten in Vlaanderen.

Dit artikel tracht de *cockerulle* vanuit een frisse hoek te bekijken en zal deze opstand gebruiken om de rivaliserende partijen te belichten. Hierdoor wordt deze gebeurtenis zowel politiek als economisch in een duidelijker historisch kader geplaatst.

De *cockerulle* begon in oktober 1280, waarschijnlijk op de zesde van die maand, zeer snel na de opstand die in Brugge Robert van Bethune, zoon van graaf Guy van Dampierre, had gedwongen de stad te verlaten. De Ieperse strubeling is zo goed als zeker geïnspireerd door de Brugse opstand. Twee weken voordien waren er tal van vergaderingen en bijeenkomsten van vollers, scheerders en wevers geweest. Op deze bijeenkomsten werden de nieuwe regels voor de lonen van de vollers en de scheerders besproken, die waren uitgevaardigd door de schepenen van de stad. Hoewel de lonen voor deze twee groepen gestegen waren, beslisten ze toch om met de wevers die deze lonen moesten betalen, één groep te vormen tegen de stadsmagistratuur die gecontroleerd werd door een klein groepje koopmannen. Het uitvaardigen van een ordonnantie over de lonen was duidelijk een poging van deze groep om de sociale onrust te sussen.

Het beste document over deze opstand is het verslag van het onderzoek bevolen door Gewijde van Dampierre te Poperinge, in april 1281. De opstand was reeds op 6 november 1280 uitgeblust. In het verslag wordt beschreven hoe er vanuit Poperinge een militaire expeditie georganiseerd werd tegen Ieper. Poperinge was een kleine stad maar het kende een belangrijke lakennijverheid die steeds concurrentiëler werd t.o.v. de Ieperse. De deelnemers aan de expeditie waren vollers en scheerders uit Poperinge. Ze werden aangevoerd en bewapend door leden van belangrijke Ieperse families. De bende drong waarschijnlijk met hulp van andere leden van deze families binnen en begon de eigendommen van de handelaars te plunderen en te vernietigen onder het roepen van "*cockerulle*". Het aantal slachtoffers bleef zeer beperkt. Twee schepenen en een dienaar van een derde schepen werden gedood. Waarschijnlijk werd er veel meer geplunderd dan fysiek geweld gepleegd.

De maatregelen, die door de graaf genomen werden, wijzen ook eerder in de richting van een beperkte en gerichte actie tegen het oude patriciaat dat verplicht werd de "*drapiers*" toegang te verlenen tot de markt. Diezelfde "*drapiers*" die dankzij deze opstand toegang kregen tot activiteiten die tot dan voor de handelaars waren voorbehouden, werden door de graaf ook het grootste deel van de boete opgelegd.

De boete van de vollers en de wevers werd een soort belasting, uit te betalen aan de schepenen die ze op hun beurt doorbetaalden of leningen toestonden aan de graaf. Hierdoor bleven ze dus zoals vóór de *cockerulle* geldschietters van het grafelijke beleid.

In het laatste kwart van de 13de eeuw waaide er een golf van sociale onrust over Noordwest-Frankrijk en Vlaanderen. Heel wat van deze opstanden gebeurden rond 1280 en waren het gevolg van de rebellie van de ambachtshuizen van de lakennijverheid tegen de gevestigde oligarchiën. Ook in het Rijnland, in het Noorden van Italië en in Barcelona waren er in deze periode onlusten. Deze laat 13de-eeuwse volksoptstanden kunnen gezien worden als de eerste reacties op de algemene storingen in de economische expansie die met het einde van de eeuw begon af te remmen. De revolutie in Ieper werd zonder twijfel beïnvloed door de gebeurtenissen in de omringende gebieden, ze was minder gewelddadig dan in Douai, had niet de politieke trekken van het Gentse conflict, maar is zeker vergelijkbaar met de opstanden in Brugge en Doornik. In deze drie gevallen handelden geproletariseerde arbeiders uit de lakennijverheid,

ambachtslui, kleine ondernemers en wevers samen. Zowel in het geval van Brugge als in dat van Ieper waren de belangrijkste resultaten van de opstand het afdwingen van nieuwe ordonnances met betrekking tot de rol en de rechten van de kleine aannemers. Toch is het de graaf die versterkt uit deze schermutselingen kwam. Hij haalde financieel voordeel uit de boetes en zag de oligarchie van het patriciaat verzwakken.

Het beeld van een Vlaamse lakennijverheid die alleen maar de hoogste kwaliteit produceerde, werd de laatste jaren door o.a. de studies van P. Chorley en van J. Munro gerelativeerd. In de 13de eeuw was een groot deel van de productie van mindere kwaliteit en voorzien voor de Zuid-Europese markt. De overschakeling naar hoge kwaliteit kan duidelijk verklaard en gedateerd worden. Oorlogen in het Middellandse-Zeegebied en in Frankrijk maakten vanaf 1280 de uitvoer van grote hoeveelheden goedkoop laken verlieslatend. De uitvoer van zeer dure stoffen bleef wel renderen daar de winstmarge hierop veel ruimer was. Vanaf 1330 leidde dit tot grote concurrentie tussen de verschillende lakenproductiecentra.

Het is dus op het moment dat de eerste gevolgen van de economische recessie zich lieten gevoelen, maar dat men nog in de waan kon verkeren dat de economische activiteit zich zou herstellen, dat de *cockerulle* uitbrak. Het werd trouwens al meermaals aangetoond dat dergelijke revoltes in sterk uitgebouwde economische systemen vaak het gevolg waren van gefnuikte verwachtingen in periodes van aanzettende recessie. De relaties van verschillende groepen binnen de lakennijverheid is natuurlijk van belang geweest voor de ontwikkeling van de *cockerulle*. Door de graaf werden twee groepen omschreven. Aan de ene zijde de schepenen en de oude elite die de nijverheid organiseerde en leidde, en aan de andere kant de "*drapiers*", wevers, vollers, enz. die niet tevreden waren met het beleid. Het is ook belangrijk in te zien dat de uitgevaardigde geïncrimineerde ordonnances slechts betrekking hadden op de scheerders die "*bourgeois de le ville d'Ypres dou Nordganc*" waren en op "*maisters et as valles foulons des mestier des estanfors d'Yppre*". Ze waren dus slechts van toepassing op de scheerders van één welbepaalde stadswijk en op de vollers en vollersgasten die aan de bereiding van één specifieke kwaliteit laken werkten. Het is duidelijk de loonkwestie die de vollers heeft misnoegd. Daarbij komt dat het aanpassen van de lonen van de vollers ongeveer de enige mogelijkheid was die de "*drapiers*" hadden om hun productieprijs te drukken.

Daar de *cockerulle* vanuit Poperinge naar Ieper overwaaid is het nodig om de relaties tussen de beide lakensteden even van dichtbij te bekijken.

Poperinge was in de 13de eeuw reeds een beroemd productiecentrum met producten waarvan de grote kwaliteit alom bekend was. Deze opstand is dus misschien één van de eerste uitingen van het langere concurrentieconflict tussen de twee steden. De lonen waren misschien maar een middel om de macht in de handen van de heersende elite van handelaars te houden. Tekenend is dat de graaf deze door de schepenen opgelegde regeling van de lonen als schadelijk voor de "*commun pourfit de le ville*" bestempelde en dat de nieuwe ordonnances van na de opstand de toegang van de "*drapiers*" tot de internationale markt verzekerden.

De gewelddaden werden blijkbaar gepleegd door een groep van maximum 100 mannen die in Poperinge werden gersoneld en op voorhand betaald en bewapend werden door de leden van belangrijke Ieperse families. Het waren o.a. Henry de le Eeckhout en Heni Oudewin. In een getuigenis wordt van deze laatste gezegd: "*I envoie ses parens et ses amis*". Dit laat ons toe de link te leggen tussen de *cockerulle* en de traditionele wijze waarop in de 13de-eeuwse Vlaamse steden conflicten werden opgelost: de bloedvete. De clan was de informele machtsstructuur in deze steden en was gebaseerd op solidariteit van familie en vrienden. Zij die niet gebonden waren door bloedbanden met de leiders van de clan werden betaald of vergoed voor hun trouw. Deze elementen vinden we terug in de *cockerulle*. Toch zijn hier ook meer structurele partij-oppositie elementen aan het werk, wat bewezen wordt door het beperkte geweld en de zorgvuldig uitgekozen slachtoffers. Ook het plunderen gebeurde zeer gericht. Vergeleken met gelijkaardige vetes kan de *cockerulle* daarom gezien worden als een stap in het doorbreken van het monopolie op het geweld dat tot dan toe in handen van het patriciaat gebleven was.

Er komt ook een sociaal-topografisch element naar voor. De bende groeide aan in de proletarische Ieperse buitenwijken waar ook de "*drapiers*" woonden, die ondanks hun economisch succes geen toegang hadden tot het bestuur van de stad. Om de politieke en economische verhoudingen te veranderen en de kleine ondernemers medezeggenschap te garanderen, moest ook de sociale topografie van de stad veranderen. De late vestiging van bedelorden in deze wijken beklemtoont de al bestaande sociale segregatie. De rol van deze bedelorden bij het ontstaan van de revolutie mag niet onderschat worden.

De *cockerulle* was dus geen revolutie maar een geritualiseerde uiting van sociale spanningen en misnoegen in een klimaat van economische malaise via de uitlaatklep van een chari-varachtige vete.

Net wat men in de 13de eeuw onder *cockerulle* zou verstaan hebben.

Laurent Coulon

Parallèlement à un travail universitaire portant sur l'étude de la ville d'Arras à la fin du Moyen Âge, il nous est apparu qu'il était possible, grâce à une première collecte de renseignements, d'identifier la vaste structure artisanale fouillée au Val Saint-Etienne en 1991. Cette recherche historique nous a permis une meilleure compréhension de la place qu'occupait cet ensemble au sein du paysage économique de la ville, principalement en la replaçant dans la topographie des activités drapantes, notamment celles liées à l'eau. Mais aussi, sur un plan archéologique, de mieux en comprendre la structure interne en restituant les gestes qui y avaient eu cours. Outre cette mise en situation de l'atelier du Val Saint-Etienne dans l'espace économique urbain, les textes nous ont également permis de lever un pan de voile sur son aspect humain. Ainsi, il a été possible de connaître certains des propriétaires, de les replacer dans leur contexte social et surtout, pour l'un d'entre eux, d'appréhender en partie une "stratégie" économique. Enfin, l'élargissement de cette recherche à l'étude de la draperie arrageoise nous a autorisé à tisser sa toile de fond conjoncturelle et par conséquent de comprendre certaines évolutions visibles sur le plan archéologique¹.

C'est le censier du chapitre d'Arras, daté de 1261², qui nous a permis d'identifier sûrement l'ensemble fouillé au Val Saint-Etienne. Les données archéologiques indiquaient qu'il s'agissait

d'une structure artisanale probablement liée à la draperie, mais sans pouvoir indiquer laquelle. D'autant plus que les textes montrent une grande possibilité de transformation de ce type d'atelier dans un laps de temps réduit. Les passages d'une teinturerie à une foulerie ou même à des étuves sont fréquents, en effet, seules comptent les chaudières. Sous la rubrique du Val Saint-Etienne, *in Valle sancti stephani*³, du censier se trouve un ensemble formant probablement tout l'ilot et constitué de trois parcelles réunies par un même propriétaire. Il s'agit d'un manoir, *manso*⁴, de lices, *lichiiis*, et d'une foulerie, *foulenech*⁵. Ici il s'agit plus vraisemblablement de lices dans le sens que leurs donnent les textes du XIVe siècle, c'est à dire un atelier de tendage des draps, que d'un atelier de tissage. Les lices et la foulerie étant intimement liées dans la production drapante, nous voici donc en présence d'un vaste ensemble artisanal entièrement tourné vers une étape de la fabrication des draps.

Replaçons maintenant cet ensemble dans la géographie économique d'Arras au Moyen Âge. Le manque de données topographiques précises avant la fin du XIVe siècle ne nous permet pas de dresser la carte des activités économiques liées à la draperie avant cette période. Mais les quelques éléments dont nous disposons nous laissent entrevoir une grande stabilité de la topographie économique. Un part importante des activités drapantes dépend de la présence de l'eau. Ici il s'agit du Crinçon, modeste cours d'eau prenant sa source à quelques kilomètres au sud-ouest de la ville et grossi par l'apport d'un autre ruisseau: les Hautes Fontaines ou Saint-Fiacre. Après son entrée dans la ville (voir la carte fig. 1) le Crinçon se divise en plusieurs branches, certaines semblant artificielles. Il s'agit de la Grande Branche, probablement la principale, et de la Grande et de la Petite Hollande. Ces différents bras ont évidemment déterminé l'implantation des structures artisanales consommatrices d'eau, d'autant plus que l'on prêtait au Crinçon des vertus tinctoriales particulières⁶. Ainsi très tôt s'observe une action humaine sur ce cours d'eau par la création de bras artificiels

¹ Les datations textuelles et archéologiques ont été élaborées indépendamment l'une de l'autre, la confrontation des données en phase finale a montré la parfaite concordance des deux datations.

² B.N. Ms. Lat. 10972

³ B.N. Ms. Lat. 10972, f° 14 v°. A noter la permanence du toponyme qui perdure du XIIIe siècle, première mention connue, jusqu'à nos jours.

⁴ Le terme *manso* est inhabituel dans le censier qui désigne les maisons en général par le vocable *domus*, ce qui peut indiquer un édifice structurellement différent.

⁵ Ici le terme est français alors que le censier est rédigé en latin et que seuls les noms propres sont francisés.

⁶ En 1870, la municipalité arrageoise commanda des analyses d'eau pour déterminer lesquelles, mais la guerre avec la Prusse ne permit pas d'en avoir les résultats et l'expérience ne fut plus tentée.

et par l'aménagement de ses berges: il faut mieux le contrôler pour mieux l'utiliser. L'aspect le plus ingénieux de ce contrôle réside dans un système d'écluses, en place dès le XIIe siècle, et qui permettait de régler le débit des différentes branches. Une première écluse, située en A, maintenait un niveau d'eau suffisant pour la partie intra-muros du cours d'eau. Une seconde écluse, située en B, offrait la possibilité de privilégier telle ou telle branche du Crinchon et donc telle ou telle activité. En effet, le principal avantage du réseau hydrographique arrageois était de présenter trois branches parallèles qui permettaient un zonage économique précis, évitant les conflits entre secteurs d'activités différents (métiers du cuir, métiers de la draperie, étuves) pour la qualité de l'eau. Ainsi les teintureries et les fouleries étaient placées uniquement sur la Grande Branche ou en amont des deux autres branches⁷, tandis que les tanneries se trouvaient concentrées en aval de ces deux branches. Enfin, une troisième écluse, située en C, permettait d'évacuer dans les fossés le trop plein d'eau lors des crues. A proximité immédiate des bras du Crinchon se trouvaient les zones de production des draps. *Intra-muros*, il s'agit essentiellement des paroisses Sainte-Croix et de la Chapelle (tisserands, préparation des laines...), et *extra-muros* du quartier de Méaulens (principalement tissages des saies). Sur la hauteur aux abords des places se situaient les halles, pour la vente des draps, et les producteurs de vêtements, pour la transformation des draps.

Intéressons nous maintenant aux activités ayant cours au Val Saint-Etienne⁸. Le foulage avait pour but de purger le tissu des corps gras qui y avaient été incorporés durant la fabrication. Pour cela, il fallait unir au corps gras, par l'action conjuguée de la manipulation (le foulage aux pieds) et de la chaleur (l'eau chaude), les ingrédients adéquats (à Arras, la terre à foulon principalement). Ainsi on obtenait un véritable savon qu'il était facile de dégorger du tissu, en le foulant dans l'eau froide, et d'évacuer par un dernier foulage à l'eau chaude. L'action associée de la chaleur, de l'humidité et de l'agitation donnaient également plus de corps et d'homogénéité au tissu tout en favorisant son feutrage. La durée de ces opérations de foulage variait en fonction de la taille et de la qualité des draps: 2 à 3 jours pour trois valets foulons pour un grand drap, une journée pour des pièces plus petites. Les foulons semblent s'être également occupés d'autres opérations de finition des draps comme la tonte. Une fois le foulage terminé, les foulons étaient tenus de les porter, ou de les faire porter aux lices, pour une des dernières opérations de finition: le tendage. Les draps, aux lices, étaient tendus sur des armatures de bois, probablement mobiles, qui devaient ressembler à des chevalets. La longueur du dispositif correspondait à la longueur des draps, la hauteur à leur largeur. Les

draps y étaient fixés et tendus humides afin d'éviter qu'ils ne rétrécissent durant le séchage. Cette opération permettait donc d'effacer les plis consécutifs aux nombreux pliages lors des foulages, et d'assurer aux draps secs des dimensions uniformes et précises qui correspondaient aux mesures officielles de la ville d'Arras. Durant le séchage, alors que les draps étaient encore humides, ils étaient cardonnés afin d'en perfectionner le lainage en attirant à la surface du tissu le plus possible de brins de laine. Une fois secs, les draps étaient ôtés des lices, leurs mesures vérifiées, et parfois on ajoutait une dernière vente. Puis ils étaient entreposés dans un lieu frais en attendant leur vente.

Outre le fait d'identifier précisément la vocation de la structure artisanale du Val Saint-Etienne, le censier du Chapitre nous donne également la possibilité d'en connaître les propriétaires. Ce qui en fait son principal intérêt. D'autant plus que l'ensemble est vaste. Il forme un îlot complet, et comprend de nombreuses chaudières ainsi que des éléments architecturaux importants⁹. Autant d'indices qui laissent penser que ce n'est pas qu'un simple atelier de foulon.

Cette foulerie, dans son extension maximale, appartient à un nommé Bertoul Verdière. L'homme ne nous est pas inconnu, c'est un patricien. L'ouvrage de M. Roger Berger sur la société arrageoise au XIIIe siècle nous le présente¹⁰. L'intérêt que nous pouvions porter à cet individu s'en trouve avivé. En effet, il s'agit d'un des plus importants financiers arrageois de sa génération, c'est-à-dire durant le troisième quart du XIIIe siècle. Bertoul Verdière est connu principalement par ses activités financières, dont la liste est probablement loin d'être exhaustive. Il apparaît dans les textes en 1232, année où il accorde un prêt de 25 livres à la ville de Troyes. Ce qui peut sous-entendre qu'il ait été en relation avec les foires de Champagne. De 1250 à sa mort, pendant l'hiver 1266-1267, il effectue une série de prêts importants à différents personnages, ou institutions, non moins importants. Ces opérations se déroulent généralement sans associés, ce qui est tout-à-fait remarquable. Ainsi, en octobre 1253, c'est un prêt de 1250 livres qu'il accorde à Jean d'Audenarde, vraisemblablement pour la Comtesse de Flandre. En février 1260, c'est Henri III, roi d'Angleterre, qui lui emprunte 1200 livres parisis à un taux de 20 %, et qui plus est, dépose en gage des bijoux chez lui¹¹. En 1264, la ville de Calais lui rembourse un emprunt de 805 livres, et le seigneur de Mortagne un emprunt de 1000 livres parisis par l'intermédiaire de la commune de Bruille. Après sa mort à l'hiver 1266-1267, ses exécuteurs testamentaires continuent à gérer ses activités financières, et ce jusqu'au début du XIVe siècle.

Hormis ses possessions immobilières, que nous allons voir par la suite, Bertoul Verdière

⁷ Nous pouvons remarquer que les zones d'appareillage des draps et, en particulier les lices, se trouvaient également près des cours d'eau et en général peu éloignés des ateliers de foulons.

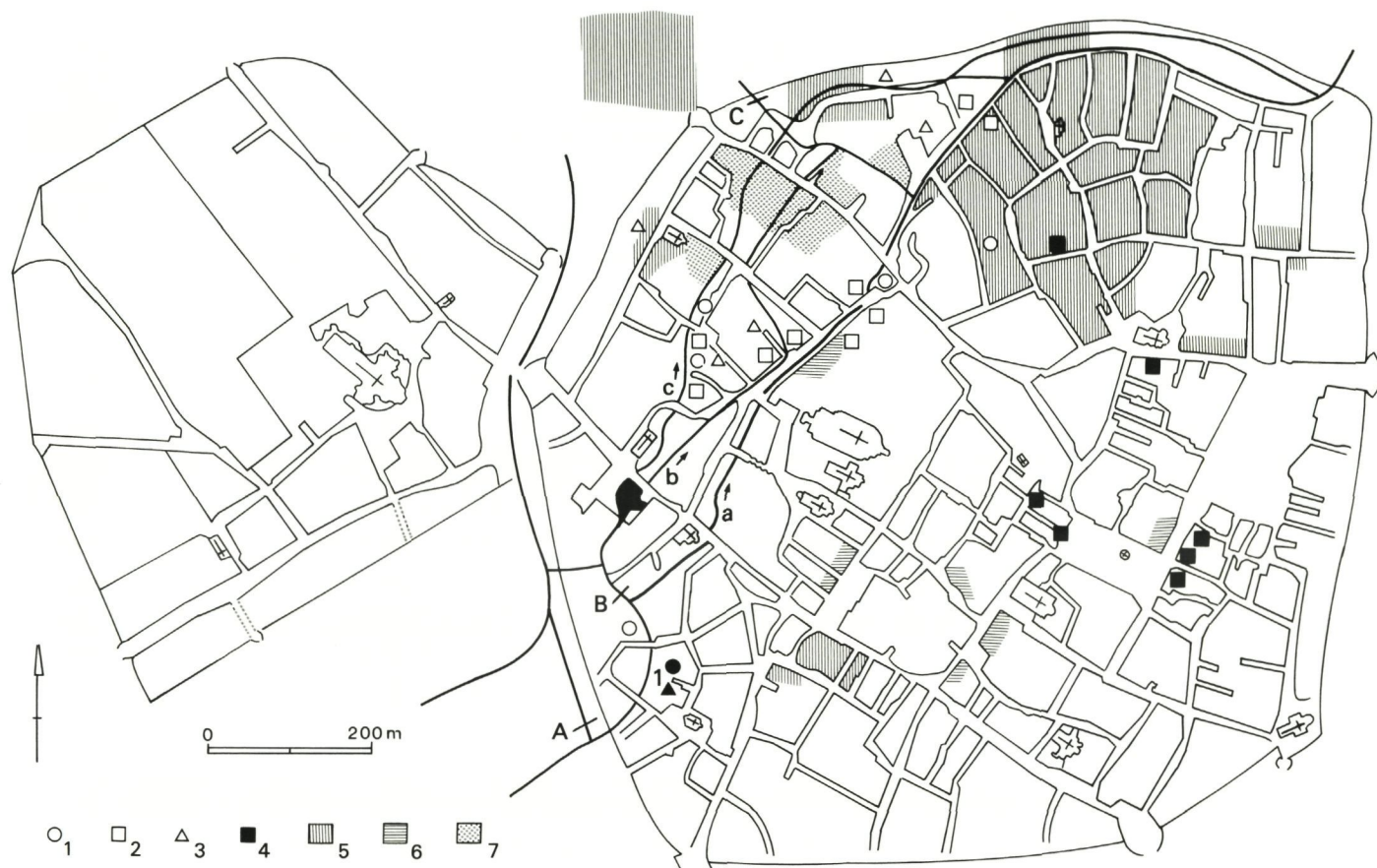
⁸ Les renseignements qui suivent sont tirés de De Poerck 1951, vol 1; et de Espinas & Pirenne 1906, vol 1.

⁹ Notamment pour l'habitation.

¹⁰ Berger 1981, 412-413.

¹¹ Est-ce la demeure du Val Saint-Etienne?

1 Répartition des activités drapantes à Arras à la fin du XIVe siècle.

1. Val Saint-Etienne

a: Grande Branche

b: Grande Hollande

c: Petite Hollande

A-B-C: Ecluses

1. Foulon

2. Teinturier

3. Tondeur ou tendeur (lices)

4. Halle liée à la draperie

5. Zone de production de draps

6. Zone de production de vêtements

7. Zone d'activité des tanneurs

possédait également des parts dans les revenus de moulins¹² situés dans la banlieue de la ville. Il s'agit là probablement d'un héritage familial. Hélas, il est certain que beaucoup d'autres aspects de ses activités resteront dans l'ombre car on disait de lui il acquérait richesse sans nombre, et on ajoutait même qu'il était mort trop occupé par les biens de ce monde pour se convertir à Dieu! Et aux femmes d'ailleurs car il semble être resté célibataire. Une pièce satirique arrageoise¹³ le présente en 1241-1242 parmi les célibataires âgés de plus de quarante ans. Une autre¹⁴ le qualifie peu avant sa mort de "*Damoisiaus*". Ce célibat explique qu'après sa mort sa succession soit entre les mains non de descendants directs mais de nièces. On lui connaît une soeur Isabel, qui a épousé un membre du patriciat échevinal¹⁵, et un frère Martin, qui possédait une des sergenteries héréditaires de l'abbaye Saint-Vaast et des rentes assises sur des biens de l'Abbaye¹⁶.

Voici brossé rapidement le portrait de l'homme qui va acquérir la foulerie du Val Saint-Etienne, probablement vers 1250-1260, et lui donner son extension maximale. Toutefois, il ne constitue pas entièrement cette structure. Cette constitution s'est effectuée en deux temps. Tout d'abord vers 1250-1260, il achète, probablement¹⁷, à Bauduin Canis la foulerie et lices qui sont déjà dans les mains d'un seul et même propriétaire. Ensuite, vraisemblablement au même moment mais avec un léger décalage, il acquiert auprès de Lambert Folie son manoir du Val Saint-Etienne. Ainsi vers 1260, la grande foulerie, occupant l'ensemble de l'îlot est constituée. L'archéologie nous permet d'établir qu'à partir du moment où toutes les parcelles furent réunies dans les mêmes mains, on constate l'extension et le renforcement des structures existantes. Le manoir fut agrandi et réaménagé. Le nombre de chaudières fut augmenté. Mais surtout le bras du Crinchon qui traverse l'îlot fut canalisé par

¹² Appartenant à l'abbaye Saint-Vaast.

¹³ Berger 1981, 210.

¹⁴ Berger 1981, 255.

¹⁵ Berger 1981, 413.

¹⁶ Berger 1981, 414.

¹⁷ L'hypothèse d'un héritage semble peu probable en raison de sa position de célibataire, il ne peut donc hériter de sa femme, mais nous ne connaissons pas le nom de sa mère.

des parois de grès remplaçant ainsi les anciens aménagements des berges en bois. Les données archéologiques montrent également que la foulerie fonctionne dans cet état pendant 20 à 30 ans jusqu'à sa disparition à la fin du XIIIe siècle ou au début du XIVe siècle. Néanmoins, les textes ne nous permettent pas d'en connaître les propriétaires après la mort de Bertoul Verdière. En dehors de la vaste foulerie du Val Saint-Etienne, Bertoul Verdière possédait également une maison située dans un autre secteur de la ville acquise, toujours vers 1250-1260, de Dodon Canis¹⁸. Mais aussi hors de la porte Méaulens au moins une maison et une place à bâtir acquise à une date et dans des conditions inconnues¹⁹.

Hormis le fait d'être un brasseur d'argent, Bertoul Verdière semble donc également avoir touché à la draperie. Comme beaucoup d'autres patriciens arrageois il fut ou a été en relation avec les foires de Champagne, c'était un marchand. Mais ici, il ne pratiquait pas seulement "un capitalisme commercial" où le capital circulant est presque le seul investissement, Bertoul Verdière a également investi dans les éléments de production. Il n'était pas le seul mais les exemples sont rares²⁰. Il pratiquait aussi, dans une mesure qu'il ne nous est pas toujours possible d'estimer, un "capitalisme industriel" où le capital fixe, l'outil de production, représente une part importante de l'investissement. En ce sens, en engageant des capitaux dans la "chaîne textile", en l'occurrence dans les étapes des draps, il annonce les "drapiers-piéceteurs" des XIVe-XVes siècles. Mais l'état fragmentaire de notre documentation ne nous permet pas de mesurer la part de cet investissement, probablement importante à la vue des aménagements réalisés, ni de déterminer combien d'autres patriciens ont pu faire de même, à Arras tout au moins. Cependant Bertoul Verdière semble bien avoir été un novateur.

Après avoir évoqué les aspects physiques et humains de la foulerie du Val Saint-Etienne, il nous faut maintenant l'inscrire dans son contexte économique. L'archéologie et les textes nous ont montré sa mise en place dans la première moitié du XIIIe siècle, son extension à partir des environs de 1260 et sa disparition à la fin du XIIIe siècle ou au début du XIVe siècle. L'évolution de la draperie arrageoise nous donne l'explication de cette disparition.

Jusqu'à la fin du XIIIe siècle, une draperie "classique", la grande draperie, dominait ce secteur d'activité. Elle offrait une gamme de produits relativement diversifiée mais on produisait principalement des grands draps. Ceux-ci mesuraient de 45 à 48 aunes, soit une trentaine de mètres, ce qui est très supérieur à la moyenne flamande qui oscillait entre 27 et 31 aunes, soit près de vingt mètres. Les caractères principaux²¹ de cette production étaient : l'utilisation de lai-

nes de bonne qualité, probablement importées; l'ensinage au beurre des fils de chaîne, ce qui impliquait un long foulage (jusqu'à trois jours pour un grand drap par trois valets) et la nécessité d'une main-d'œuvre nombreuse mais peu qualifiée; un appareillage assez poussé (quatre ou cinq tontes, un tendage et un cardonnage méticuleux). Pour les foulons, c'est l'âge d'or. Seulement vers 1300, le déclin que cette draperie avait amorcé dans le dernier quart du XIIIe siècle s'accéléra avec la lente accumulation de divers facteurs²². Ainsi en 1333, les drapiers arrageois se plaignaient de la mévente de leurs draps²³. Cette mévente dut provoquer une réduction du volume de production. Les foulons, employant une main-d'œuvre nombreuse et peu qualifiée, furent les premiers touchés.

En réponse à ce déclin naît dans le premier tiers du XIVe siècle une draperie légère. Elle imitait principalement la production hennuyère de la même époque. En 1337, une ordonnance ducal²⁴ autorise la fabrication à Arras de draps, demi-draps et pièces de draps comme ceux de Maubeuge, Valenciennes et autres villes du Hainaut, avec pour unique réglementation de respecter les mesures des dites villes²⁵. Il ne faut pas se méprendre sur la date tardive de cette ordonnance, elle ne faisait probablement qu'entériner un état de fait. Les caractères principaux de cette draperie légère étaient : l'utilisation de laines locales de qualité inférieure ou des laines mélangées; généralement le tissage à sec; et peu de foulage. Mais surtout, elle était le fait de petits producteurs indépendants : les piéceteurs. Ce que confirme un texte de 1342 : "si tôt qu'ils ont fait une pièce, il faut qu'ils la vendent pour acheter laines et filés par lesquels il font vivre le pauvre peuple"²⁶. Ils étaient à la fois producteurs et marchands. Ne disposant que d'un capital limité,

¹⁸ Il est possible que les Canis aient créé et organisé une structure artisanale spécialisée dans l'"apprêtage" des draps (foulerie et lices) qui, par la suite, fut rachetée entièrement par Bertoul Verdière.

¹⁹ Lavoine & Tison, 229 b et 230 a et b.

²⁰ Ainsi à Arras Wiart de le Capele possédait également une foulerie au début du XIIIe siècle tandis qu'au même moment d'autres membres de la famille De le Capele fréquentaient Gênes pour y vendre des draps. (voir Berger 1981 : notices de la famille de le Capele). L'exemple douaisien est plus probant, Jehan de France possédait une teinturerie et deux lices et était également connu pour ses activités de prêteur aux foires de Champagne en 1276 (Sivéry 1987, 729).

²¹ Pour les données techniques voir Coulon 1993; De Poerck 1951; Derville 1987; Espinas & Pirenne 1906.

²² Evolution du système commercial dans lequel cette draperie s'inscrivait, impact des guerres de Flandres, manipulations monétaires durant le règne de Philippe Le Bel, concurrence plus mordante, évolution de la mode vestimentaire.

²³ Espinas & Pirenne 1906, doc 99.

²⁴ Espinas & Pirenne 1906, doc 90.

²⁵ Pour un autre exemple d'imitation de la draperie hennuyère, voir Desporte 1976, 348-349, pour Reims en 1342.

²⁶ Espinas & Pirenne 1906, doc 59.

ils le faisaient circuler très rapidement: achat de laines déjà préparées, filées et parfois teintées; fabrication de pièces; ventes en halles; achats de laines. Ainsi le capital, moins la plus-value, était aussitôt réinvesti. Toutefois les foulons devaient avoir du mal à s'intégrer dans ce système, on n'avait pratiquement plus besoin d'eux.

Cette draperie d'imitation a tout de suite heurté les intérêts des grands marchands de la grande draperie. Très puissants auprès de l'échevinage, ils le poussèrent en 1342 à imposer aux piéceteurs une réglementation très stricte²⁷. Mais la nouvelle draperie apportait du travail à une partie de la population. Dès 1343, cette réglementation trop sévère fut levée. Compromis entre la draperie d'imitation, sèche, et l'ancienne draperie, "emburée", le règlement de 1343²⁸ fut l'acte de naissance de la nouvelle draperie arrageoise. Ainsi Arras avait fait sa reconversion textile. Les foulons en furent les grands perdants. Leur volume de travail s'était considérablement réduit. Désormais, les textes les concernant se font l'écho de la crise qu'ils traversent et qui frappe encore plus durement les valets foulons.

Cependant la nouvelle draperie arrageoise restera fragile face à la conjoncture du siècle. Trois grandes ordonnances tentèrent de la restructurer²⁹. Mais à la fin du XIVe siècle la draperie arrageoise stagnait dans un relatif marasme. L'ordonnance de 1394 tentera de l'en faire sortir par l'intermédiaire d'une série de mesures

très "protectionnistes". Les arrageois furent désormais obligés d'acheter des draps locaux pour leur "vestir"³⁰. Ces draps étaient exempts de droits d'étalage et avaient le monopole de la vente à Arras, exit la concurrence. Enfin le duc tenta d'attirer à Arras des artisans étrangers en leur faisant miroiter des avantages fiscaux et des facilités d'accession à la bourgeoisie. Si cette nouvelle draperie est très présente dans les circuits commerciaux au XVe siècle, la sayeterie sera le secteur le plus dynamique.

L'utilisation associée des données archéologiques et des textes nous a donné la possibilité d'avoir une vision relativement précise d'un outil. Car la foulurie du Val Saint-Étienne, dans son extension maximale, est un véritable outil de production, quasiment "industriel"³¹! Particulièrement bien adaptée à son milieu physique, elle s'inscrit pleinement dans la conjoncture de son époque. Ce fut la réalisation d'un homme: Bertoul Verdière. Patricien important, il était, sous certains aspects, un novateur. Ne serait-ce que par l'ampleur de l'investissement qu'il a dû faire pour développer cet outil, alors que ses contemporains plaçaient leurs capitaux d'une tout autre façon. Faute d'un lignage nombreux et puissant, l'action de cet homme hors du commun ne pouvait qu'être passagère. Quel dommage que nous n'ayons pu découvrir ses successeurs à la tête de la foulurie. Les réponses apportées à la crise auraient été riches d'enseignements.

BIBLIOGRAPHIE

Sources manuscrites:

A la Bibliothèque Nationale: le censier du Chapitre Ms Lat.10972 (sur microfilm aux Archives Départementales du Pas-de-Calais).

Sources imprimées:

BERGER R. 1981: *Littérature et société arrageoise, les chansons et dits artésiens*, Arras.

COULON L. 1993: *Aspects physiques, économiques et sociaux de trois paroisses arrageoises à la fin du Moyen-Âge*, Mémoire de maîtrise inédit, Lille.

DE POERCK G. 1951: *La draperie médiévale en Flandre et en Artois, techniques et terminologie*, Bruges, 3 volumes (vol I).

DERVILLE A. 1972: Les draperies flamandes vers 1250-1350, *Revue du Nord* 54, 353-370.

DERVILLE A. 1987: L'héritage des draperies médiévales, *Revue du Nord* 69, 715-724.

DESORTE P. 1976: *Reims et les Rémois aux XIIIe et XIVe siècles.*, Paris.

ESPINAS G. & PIRENNE H. 1906-1924: *recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, 4 volumes (vol I).

GUESNON A. 1862: *Inventaire chronologique des chartes de la Ville d'Arras*, Arras.

LAVOINE A. & TISON G. 1914: *Inventaire sommaire des archives hospitalières d'Arras*, Arras.

SIVÉRY G. 1987: Capitaux et industrie au Moyen-Âge dans les régions septentrionales, *Revue du Nord* 69, 725-735.

²⁷ Espinas & Pirenne 1906, doc 58.

²⁸ Espinas & Pirenne 1906, doc 73.

²⁹ Espinas & Pirenne 1906, doc 63 pour 1377; Guesnon 1862, doc CXXXVIII pour 1394.

³⁰ Sauf ceux de Bruxelles, Liège, Montivillier près du Havre, Ypres.

³¹ Avec toute la réserve et la prudence qu'exige l'emploi de ce terme.

Het patriciaat en de lakenproductie te Arras in de 13de eeuw. Het geval Bertoul Verdière

Laurent Coulon

De archeologische resten die in 1991 aan het licht kwamen aan de Val Saint-Étienne, konden met redelijke zekerheid toegeschreven worden aan een ambachtelijk atelier dat te maken had met lakenverwerking. Wat de juiste functie van de installaties is geweest kon echter niet met zekerheid achterhaald worden. Uit de teksten blijkt namelijk, dat het gebruik van dergelijke installaties snel kan wisselen. De ovens waren even goed bruikbaar voor een vollerij als voor een ververij, of zelfs voor zweetbaden.

In het cijnsboek van het kapittel van Arras uit 1261 werd echter het spoor van het bedrijf van de Val Saint-Étienne "*in Valle sancti stephani*" gevonden. Dit leidde tot het terugvinden van de naam van de eigenaars van dit atelier en hun situering in het sociale, economische en maatschappelijke weefsel van de stad.

De "*Valle sancti stephani*" bestond uit drie percelen die eigendom waren van eenzelfde eigenaar. Er was een stenen huis, *manso*, een raamhof, *lichis*, en een vollerij, *foulenech*. Op de ramen werd het laken waarschijnlijk aan houten kaders te drogen gehangen en uitgerokken.

Een belangrijk deel van de wolverwerking is afhankelijk van de aanwezigheid van voldoende water. In dit geval zorgde de Crinchon hiervoor. Zodra ze de stad binnenstroomt splitst dit riviertje zich op in de *Grande Branche* en de *Petite Hollande*. Dit heeft de inplanting van de waterverbruikende ambachten in de stad natuurlijk bepaald. Het belang dat aan het riviertje werd gehecht, blijkt uit de aanleg van de oevers en uit het bouwen in de 12de eeuw van sluizen om het debiet te regelen. Een eerste sluis (fig. 1:A) zorgde ervoor dat het debiet *intra muros* altijd voldoende bleef en een tweede (fig. 1:B) maakte het mogelijk om het debiet van de verschillende armen te regelen. De verschillende ambachten hadden precies toegekende plaatsen langs de loop van een van deze armen. Zo lagen alle ververijen en vollerijen op de *Grande Branche* of stroomopwaarts van de twee andere armen, de leerlooierijen lagen stroomafwaarts van de *Grande-* en de *Petite Hollande*. Een derde sluis (fig. 1:C) zorgde ervoor dat eventueel overtollig water naar de grachten kon worden afgevoerd. De voorbereiding van de wol en het weven vond ook in de nabijheid van de Crinchon plaats.

In het atelier van de Val Saint-Étienne werd het laken gevuld met de bedoeling het te zuiveren van het vet dat in vroegere productiefasen gebruikt was en om het vilten te bevorderen. Drie vollersgasten deden er twee tot drie dagen over om een groot laken te vullen. Daarna werd het laken naar de raamhoven gebracht waar het

opgespannen werd in houten kaders. Daar werden ze ook nog geruwd met kaardebollen.

Het atelier was het eigendom van Bertoul Verdière. Deze patriciër was één van de belangrijkste financiers uit Arras in het derde kwart van de 13de eeuw. In 1232 stond hij de stad Troyes een lening van 25 pond toe. Dit wijst misschien op een betrokkenheid bij de jaarmarkten van de Champagne. Hij leende ook 1250 pond aan Jean d'Audenarde, waarschijnlijk bestemd voor de hertogin van Vlaanderen. In 1260 ontleende Hendrik III, de koning van Engeland, bij hem 1200 ponden parisis. Hij had eveneens recht op een deel van de opbrengsten van de molens buiten de stad. Omstreeks 1250-1260 kocht hij de vollerij en het raamhof van Bauduin Canis. Iets later kocht hij het stenen huis van de Val Saint-Étienne van Lambert Folie. De archeologische bronnen tonen aan dat het stenen huis rond 1260 uitgebreid en heringericht werd, dat er een aantal ovens bijgebouwd werden en dat de oude houten beschoeiing van de Crinchon vervangen werd door stenen muren. Uit de archeologische bevindingen kon ook afgeleid worden dat de vollerij 20 tot 30 jaar bleef functioneren, tot het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw.

Bertoul Verdière was dus een financier en zoals blijkt uit zijn contacten met de jaarmarkten van de Champagne een handelaar. Wat hem echter uitzonderlijk maakt is dat hij niet enkel een vorm van commercieel kapitalisme bedreef, waarbij het circulerend kapitaal ongeveer de enige investering was, maar ook een vorm van industrieel kapitalisme waarbij ook in de productiemiddelen werd geïnvesteerd.

De economische context waarin deze vollerij tussen 1250 en het begin van de 14de eeuw is geëvolueerd, kan ook gereconstrueerd worden. De "*Grande draperie*" produceerde tot op het einde van de 13de eeuw in Arras vooral grote lakens van grote kwaliteit. Deze lakens waren een dertigtal meter lang terwijl deze van de meeste andere Vlaamse steden een lengte van ongeveer twintig meter haalden. Er werd zeer goede wol gebruikt en de kettingdraden werden met boter ingevet. Dit bracht mee dat om het laken volledig te ontvetten het vollen zeer zorgvuldig moest gebeuren. Er was dus veel werkgelegenheid voor laaggeschoolden in de vollerij. Vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw maar vooral in het begin van de 14de eeuw liep de verkoop van het laken van Arras sterk terug. De vollers werden rechtstreeks getroffen door de vermindering van de productie die hierop volgde. In het begin van de 14de eeuw werd als

reactie op de heersende omstandigheden laken van mindere kwaliteit geproduceerd, dat beantwoorde aan de eisen die in Henegouwen aan de lakenproductie werden gesteld. Kenmerkend voor deze productie is het gebruik van wol van locale oorsprong of van gemengde wol, het droog weven en als gevolg hiervan het spaarzaam vullen. De productie en de verkoop van dit laken lag in de handen van kleine ondernemers die onder de term *piéceteur* bekend zijn. Daar ze niet over grote kapitalen beschikten, moesten ze hun producten verkopen om de grondstof voor het volgende laken te kunnen aankopen. Het was dus altijd hetzelfde kapitaal dat circuleerde en waarvan de winst op de meerwaarde werd afgeroomd. Deze manier van werken zorgde voor conflicten met de grote handelaars die de producten van de "*Grande draperie*" verkochten. Uiteindelijk kwam er een

compromis. Een product dat het midden hield tussen het "droge" imitatie-laken en de producten van de "*draperie emburée*". Het reglement van 1343 kan als de stichtingsakte van de nieuwe lakennijverheid van Arras beschouwd worden. De reconversie van de lakennijverheid van Arras verminderde drastisch het werkvolume van de vollers die dan ook economisch zwaar getroffen werden.

Deze nieuwe normen volstonden echter niet om de lakennijverheid in Arras veilig te stellen. Op het einde van de 14de eeuw werden een aantal protectionistische maatregelen getroffen om te trachten de productie weer wat aan te zwengelen. Hoewel de producten van deze nieuwe lakennijverheid vaak in de commerciële bronnen aan te tonen zijn, is in de 15de eeuw de sajeterie de meest dynamische sector van de lakennijverheid geworden.

Alain Jacques¹

Localisation du site (fig. 2)

Le site d'une superficie de 3000 m² environ, couvre l'intégralité d'un îlot *intra-muros* compris entre la rue du péage, la rue Saint-Étienne et le chemin de la tour de ville qui longe le rempart conçu au début du XIIe siècle (fig. 3). L'opportunité d'effectuer une fouille exhaustive, jointe à l'apparente unité chronologique des structures mises au jour, nous a incité à tenter d'identifier le propriétaire de ce vaste complexe artisanal (fig. 1).

Les traces d'une occupation permanente des lieux ne sont pas antérieures à la deuxième moitié du XIIe siècle. Elles se concrétisent par la réalisation d'un bâtiment, constitué de deux salles de grandes dimensions, fondées sur un mur bahut en pierres calcaires et blocs de grès. Ces plots espacés régulièrement sont destinés à recevoir des montants verticaux en bois. L'adop-

tion de cette solution architecturale convenait parfaitement à ce terrain au sous-sol marécageux en isolant les poutres sablières de l'humidité ambiante. Cette construction était dotée d'un foyer plat détaché de la paroi pour prévenir les risques d'incendie. Le foyer était encadré de pierres calcaire équarees. L'aire de cuisson est constituée de tuiles romaines de récupération. Le mobilier permet de fixer au premier tiers du XIIIe siècle l'abandon puis l'exhaussement de ce terrain. Cette observation stratigraphique n'est pas sans intérêt quand on sait que les structures appartenant à la foulerie, sont réalisées sur ce remblai.

Le Crinchon

L'implantation de l'atelier et son organisation spatiale sont commandées par le tracé de la rivière (fig. 4). Cette dernière a été canalisée à l'aide de pieux de chêne lors de la phase d'occupation de la seconde moitié du XIIe siècle. C'est au cours du XIIIe siècle, alors que la foulerie est déjà en activité, comme le laissent supposer les fours recoupés par les parois en grès, que le cours de la rivière sera définitivement établi. A l'occasion de ces travaux, le tracé sera élargi d'environ 1 mètre par endroit (fig. 5 et 6).

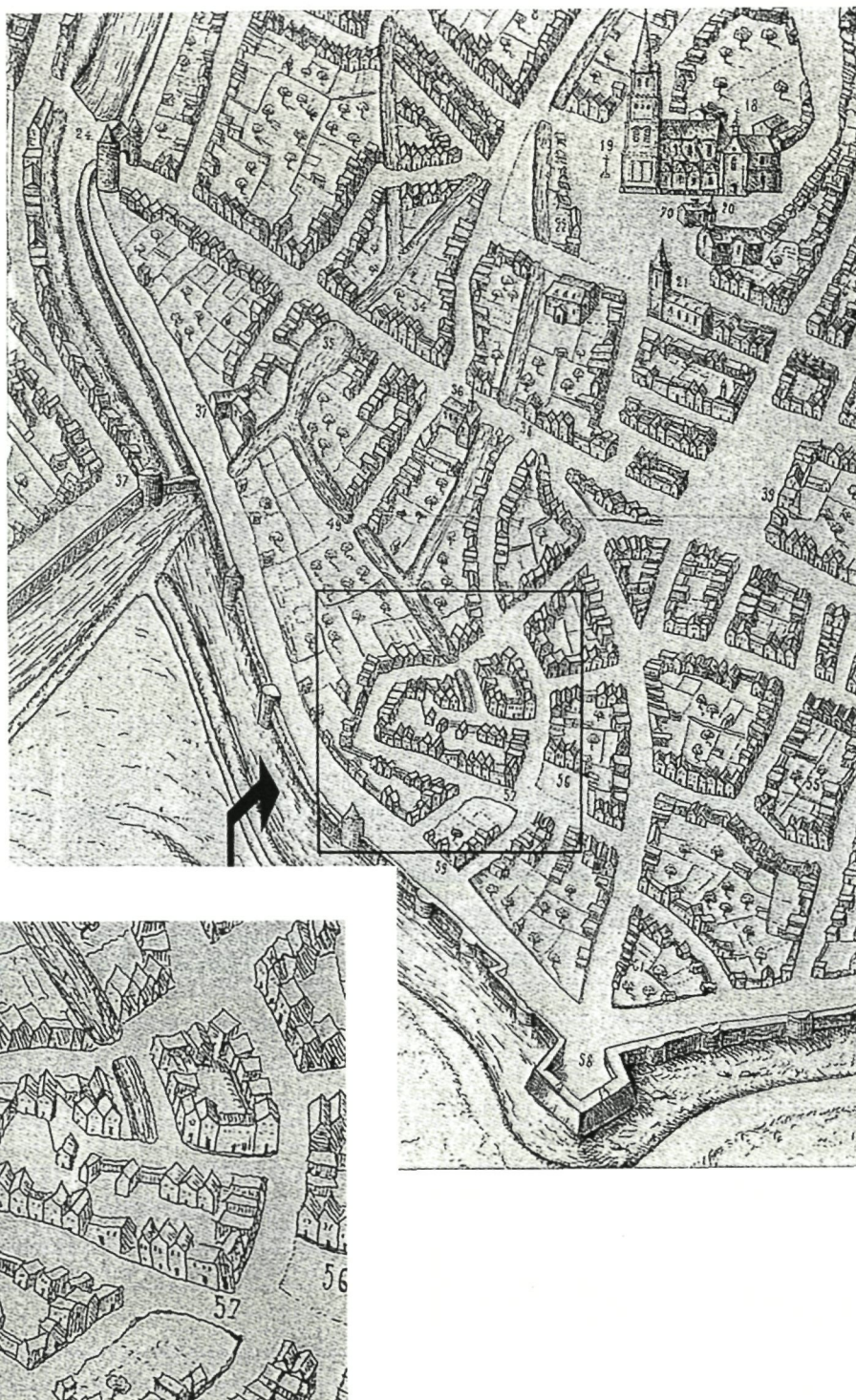
L'homogénéité des structures archéologiques apparaît surtout dans les méthodes retenues pour la réalisation des différentes unités de travail (fig. 7 et 8). Les fours en forme de fer à cheval sont de conception et de proportions parfaitement similaires. Ils sont d'une largeur moyenne de 1,30 m pour une longueur de 1,40 m. Ils font appel aux mêmes types de matériaux, à savoir des tuiles posées de chant pour le fond et horizontalement pour les parois. La base du four est conçue sur un radier de tuiles et/ou de pierres aux dimensions légèrement supérieures à la superstructure (fig. 9). La partie en contact direct avec le feu est réalisée en grès. L'élévation est constituée de tuiles plates de récupération; elle peut atteindre 60 cm sur les exemplaires les mieux préservés. Dans certains cas, l'usure des tuiles due à

¹ Fouille réalisée en collaboration de Fautrez V., Lemaître P., Lemaître J.M. Dessins Tavernier E.

1 Arras - Le val Saint Etienne. Vue générale du site prise du Nord. La foulerie dans son état de la seconde moitié du XIIIe siècle.

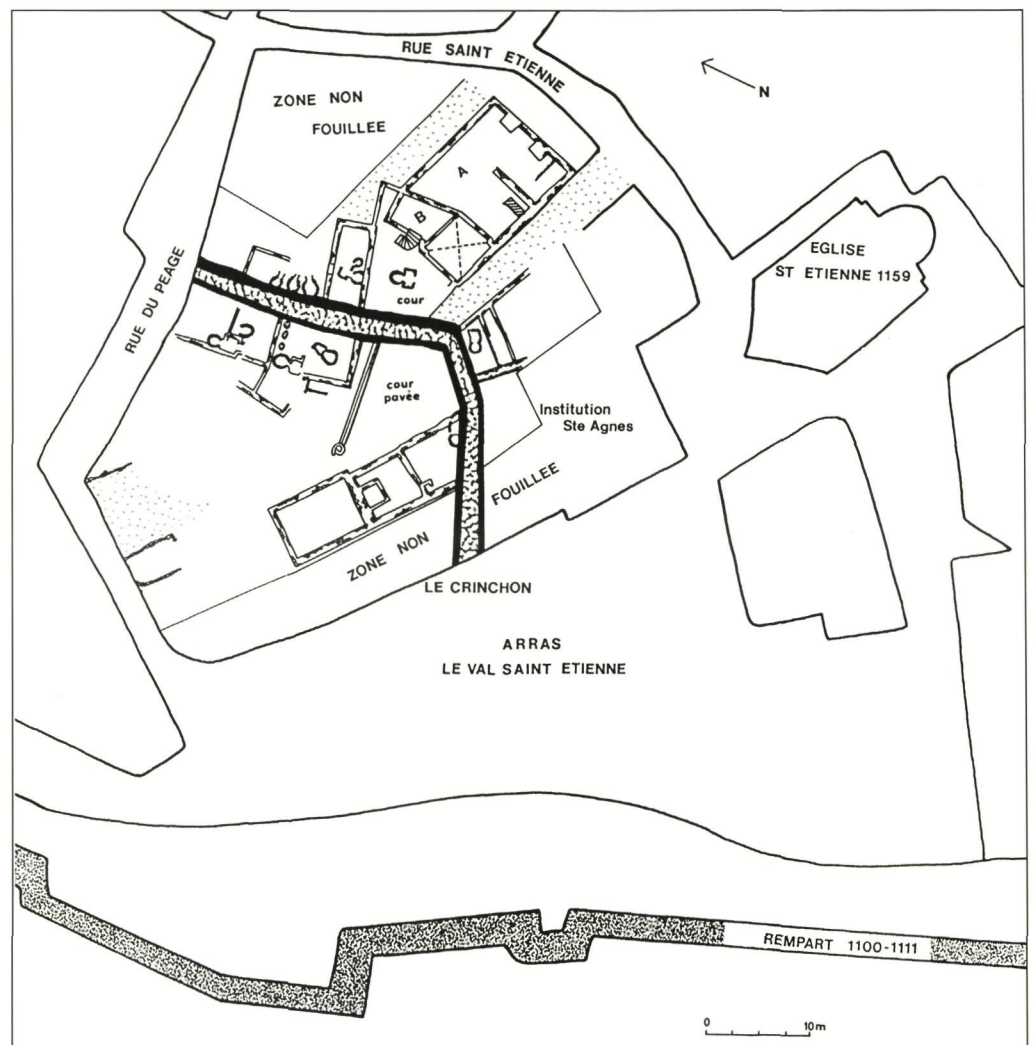
2 Extrait du plan d'Arras par Guichardin (vers 1580) avec en cartouche la localisation de la fouille de l'îlot Sainte-Agnès.

une trop longue exposition à la chaleur est compensée par un apport d'argile d'une épaisseur de 5 à 10 cm. La fosse à feu de forme quadrangulaire est légèrement plus profonde que l'entrée du four, ses dimensions moyennes se situent entre 1,60 m de longueur et 1 m de largeur. Elles sont dans la majorité des exemplaires observés réalisées en moellons calcaires grossièrement épannelés et montés sur 4 ou 5 assises liées à l'argile.

Les fours destinés à la chauffe des cuves sont protégés par des appentis (fig. 10 et 11). Ils sont retrouvés isolés en batteries de 2, à foyer uniques ou opposés. Un exemplaire retrouvé sur la rive droite était à l'air libre dans la cour du bâtiment principal. Faut-il lui attribuer de ce fait une autre fonction bien qu'il soit de conception identique aux autres fours?

3 Arras - îlot Sainte-Agnès.
Report de structures archéologiques sur le fond de plan de l'arpenteur Desailly 1704.

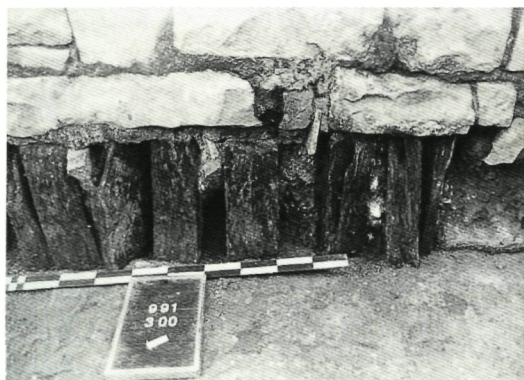
4 Arras - Le val Saint Etienne.
La rivière "Crinchon". Coupe montrant l'élargissement du cour d'eau. Seconde moitié du XIIIe siècle.

5 Arras - Le val Saint Etienne.
Parois maçonnées de la rivière "Crinchon", seconde moitié du XIIIe siècle.

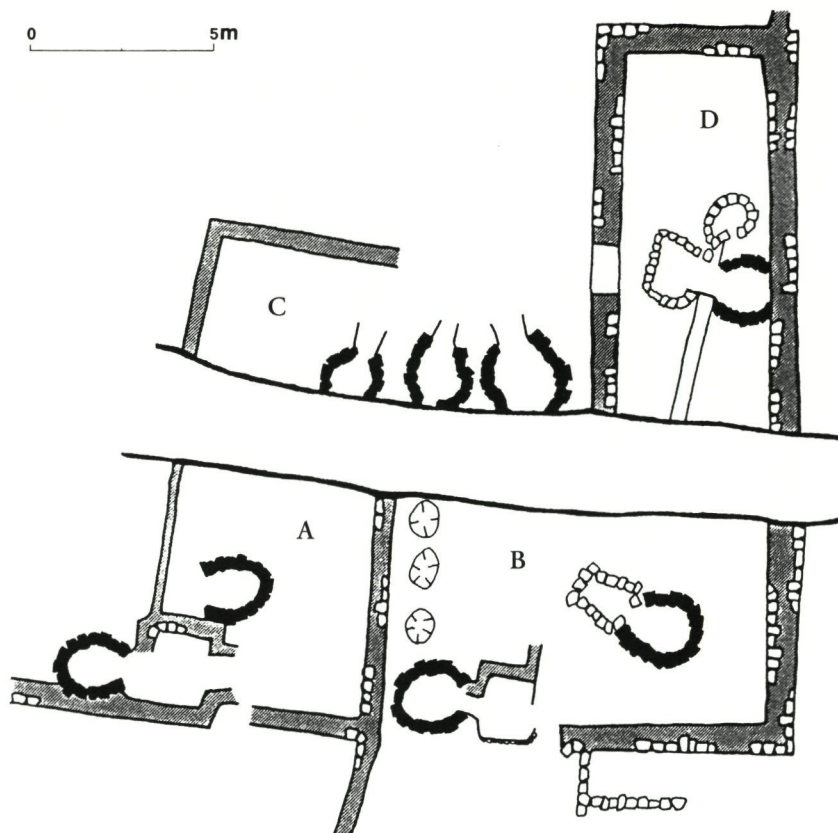

6 Arras - Le val Saint Etienne.
Détail des fondations de la paroi Est de la rivière.

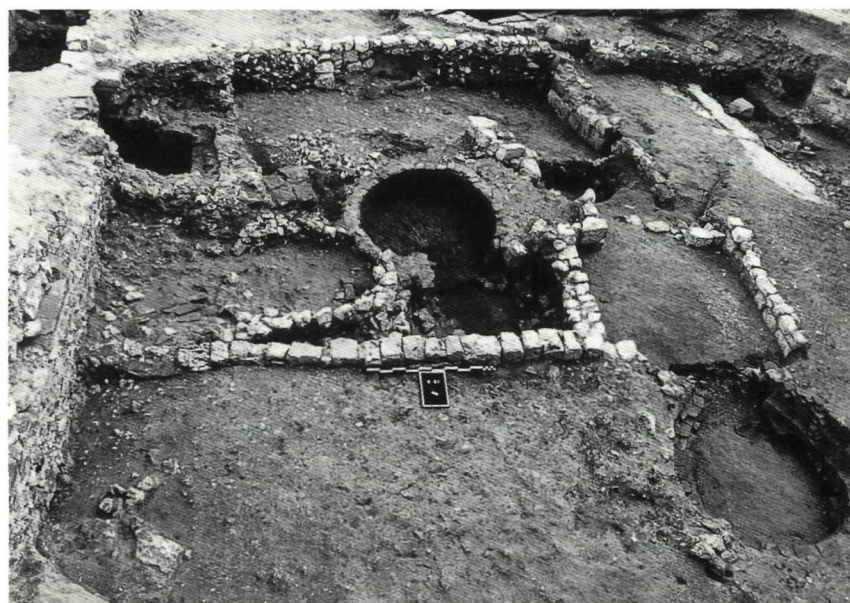
8 Arras - Le val Saint Etienne.
Unité de travail B. Vue de détail du four D.00, milieu du XIIIe siècle

7 Arras - îlot Sainte-Agnès. Relevé des structures des unités de travail A, B, C et D.

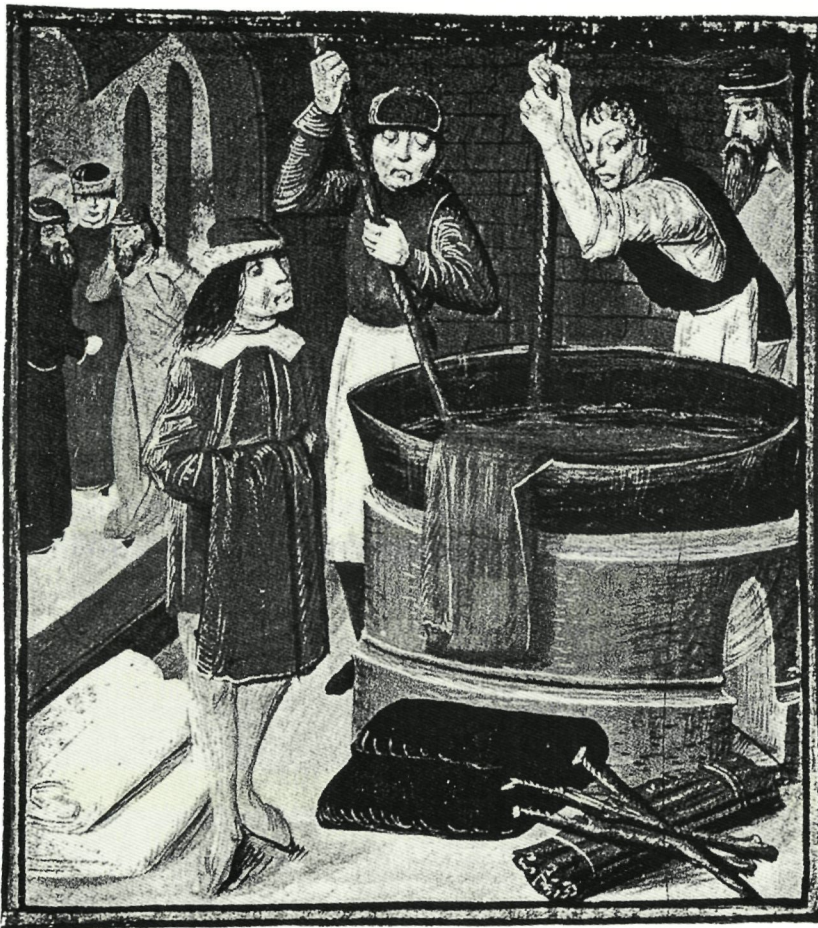

9 Arras - Le val Saint Etienne.
Radier du four D.4, XIIIe siècle.

10 Arras - Le val Saint Etienne. Vue générale de l'unité A, milieu du XIIIe siècle.

11 Représentation d'une chaudière de foulons dans un manuscrit médiéval.

12 Arras - Le val Saint Etienne. Vue de l'unité B: à l'arrière plan, le four D.00 et les fosses à dégraisser alignées le long du mur Est, milieu du XIIIe siècle.

13 Arras - Le val Saint Etienne. Unité de travail D: vue de détail du four 28.

Les chaudières des unités A et B, localisées sur la rive gauche sont couvertes par des constructions de bois et/ou de torchis, montées sur des murets de pierres liées à l'argile qui ménagent un espace d'environ 50 m² destiné à protéger les tissus des intempéries. Ces abris autorisaient également un meilleur contrôle de la montée en température des fourneaux.

L'unité B comprenait notamment, alignées le long du mur nord, 3 fosses sub-ovales à parois tapissées de pierres et de tuiles. Leur remplissage inférieur était fait d'une argile grise très pure, dont l'utilisation dans le dégraissage des étoffes est connue dans le travail des foulons arrageois (fig. 12). Les unités C et D situées sur la rive droite sont à foyer unique. Le foyer des fours C est placé à l'entrée d'un appentis de 45 m² supporté par une fondation continue en calcaire et à montants de bois verticaux.

Le poste de travail D d'une superficie de 40 m² était muni, en plus du four, d'un réservoir d'eau en prise directe avec la rivière. On pouvait accéder au foyer de conception particulièrement soignée par deux marches en pierres calcaires. La couronne de tuiles du laboratoire était renforcée par un blocage de pierres et suppose la mise en place d'une cuve métallique de plus forte capacité (fig. 13).

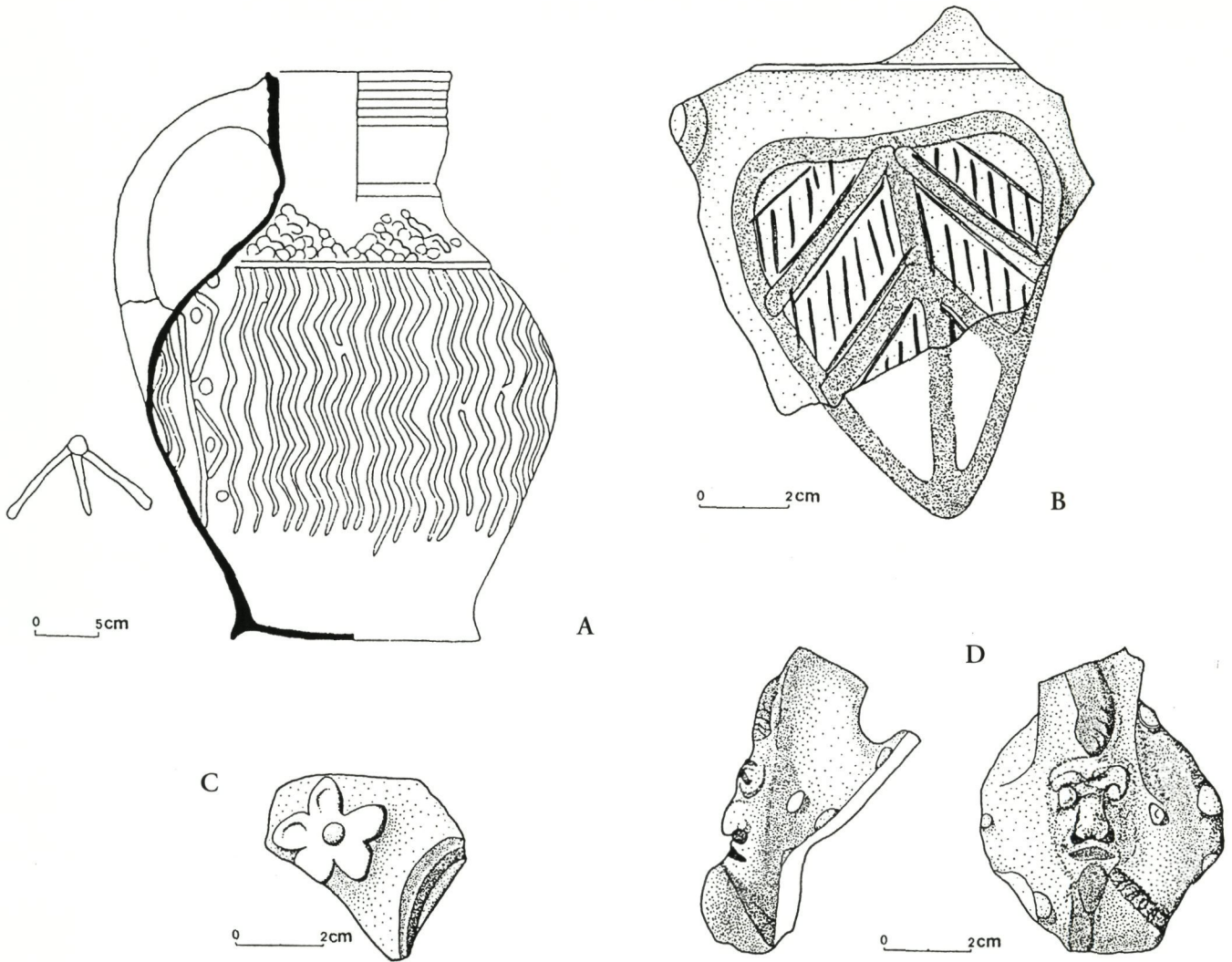
Deux bâtiments à usage d'habitation construits sur des fondations calcaires, faisaient également partie de ce complexe artisanal. Le premier de 160 m² sur la rive gauche était construit

14 Arras - îlot Sainte-Agnès. Mobilier contemporain au fonctionnement de la foulerie: 2ème et 3ème tiers du XIIIe siècle:

- A. cruche à glaçure jaune, décorée de bandes d'appliques verticales; l'épaulement est orné de motifs d'écailles triangulaires de couleur marron;
 B. fragment d'une épaulement de cruche à glaçure jaune et décor marron, des incisions soulignent les chevrons;
 C. fragment de panse à glaçure jaune orné d'un motif floral marron;
 D. base d'une anse de cruche à glaçure jaune ornée d'un masque humain modelé.

15 Arras - Le val Saint Etienne.
 Détail de la paroi nord de la cave J.40, XIIIe siècle.

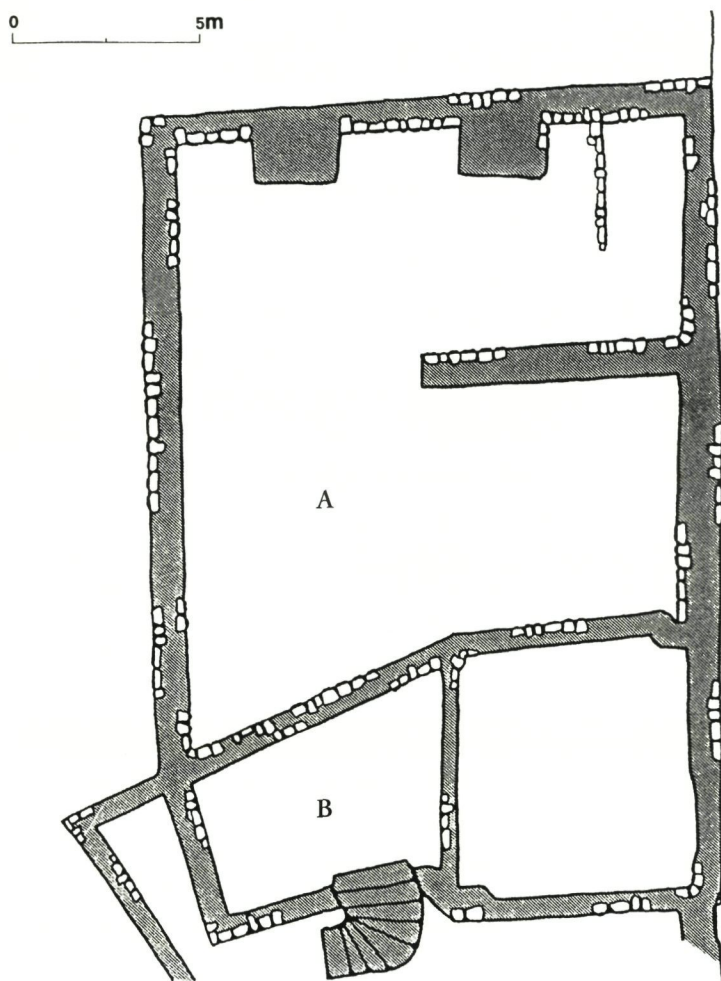

16 Arras - Le val Saint Etienne.
 Détail de l'escalier de la cave J.40 B.

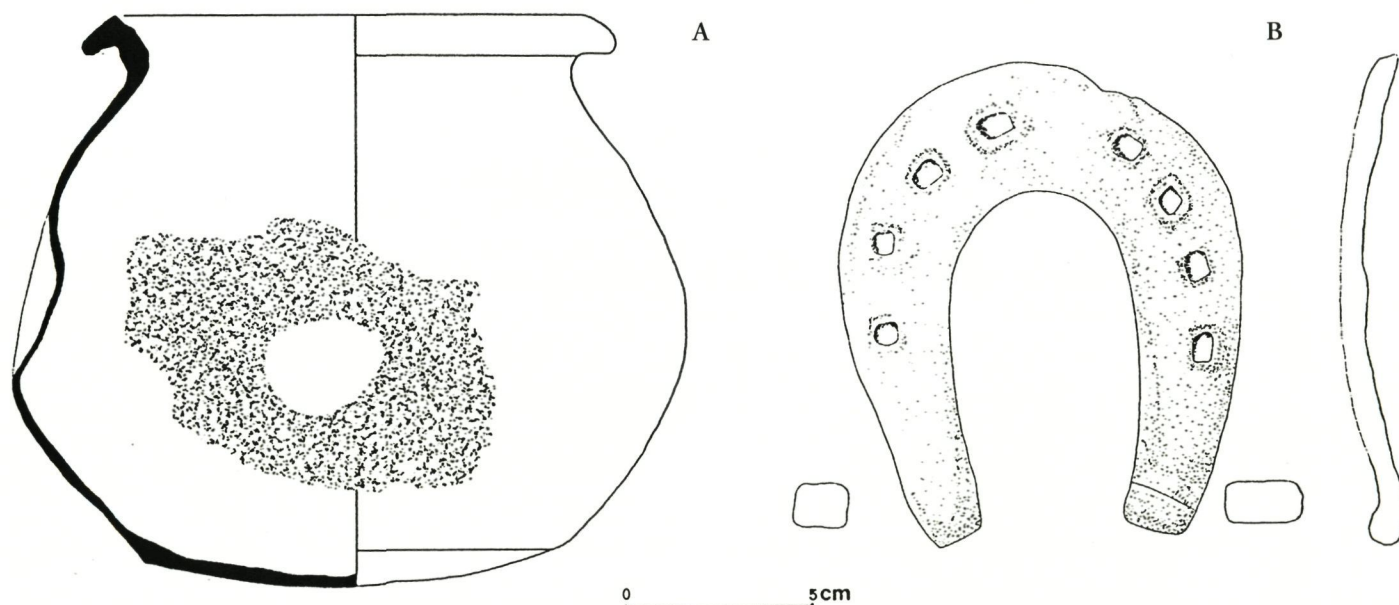
17 Arras - îlot Sainte-Agnès. Relevé de l'habitat principal du XIIIe siècle.

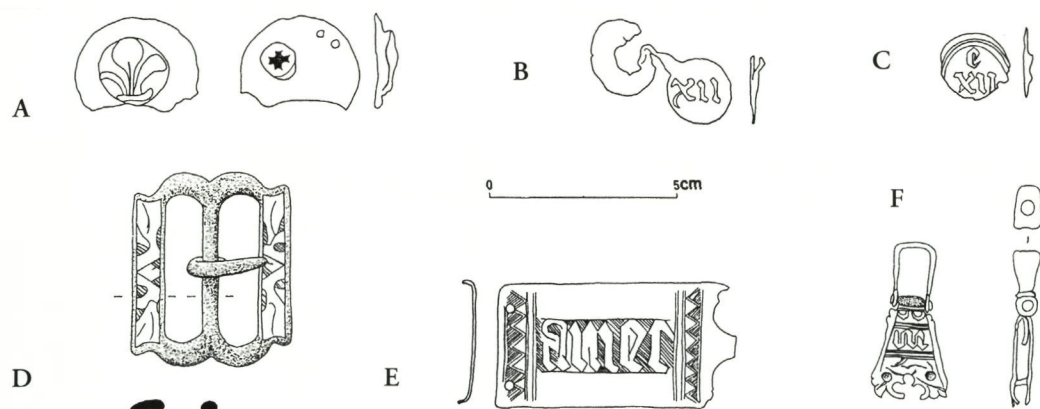
18 Arras - Le val Saint Etienne. Système d'écoulement des eaux de la cour pavée, seconde moitié du XIIIe siècle.

19 Arras - îlot Sainte-Agnès. Mobilier issu des niveaux d'abandon de la foulerie, fin XIIIe siècle. A. pot à cuire partiellement glaçuré jaune-vert, production arrageoise; B. fer à cheval dissymétrique au tracé extérieur linéaire; les branches s'épaississent aux extrémités.

20 Arras - îlot Sainte-Agnès. Mobilier métallique issu du comblement de la rivière Crinchon, XIVe-XVe siècle:

A, B et C. plombs de drapier;
D et E. boucle et décoration de ceinture en bronze;
F. fermoir de livre.

perpendiculairement à la rivière. La première salle dotée d'un four était en contact avec l'eau. La seconde pièce munie d'un foyer domestique de grande dimension était appuyée sur la paroi ouest. La troisième salle d'une superficie de 63 m², n'a pas révélé d'aménagement particulier. Le fonctionnement de cette foulerie peut-être daté dans les 2e et 3e tiers du XIIIe siècle (fig. 14).

Le bâtiment de la rive droite de 260 m² était quant à lui réalisé en partie sur des caves (B) dans lesquelles on accédait par des escaliers extérieurs (fig. 15 et 16). La grande salle de 120 m² (A) était scindée en deux par un muret sur lequel était appuyé un foyer domestique. L'entrée principale de cette construction donnant sur la rue Saint-Étienne, était encadrée par deux forts piliers dont les fondations de 1,80 m au carré ont été retrouvées (fig. 17). Cette maison était entourée de deux voies. Une permettait l'accès aux ateliers, l'autre conduisait à la rivière et probablement à une cour pavée située sur la rive opposée. Il n'a malheureusement pas été décelé de traces d'un éventuel pont ou passerelle qui aurait permis d'enjamber la rivière à cet endroit.

La cour pavée

De par sa qualité d'exécution et les matériaux employés, il est tentant d'identifier cette aire pavée aux lices destinées à faire sécher les étoffes. La cour est entièrement pavée de grès équarris posés sur un lit de sable. Malgré une récupération importante de ces pierres, le niveau d'apprêt constitué de sable a permis d'estimer la surface à environ 130 m² et de vérifier l'absence de toutes autres structures ancrées dans le sol.

Il faut également signaler la présence d'un réseau d'évacuation vers la rivière constitué d'un puisard en grès fermé par une grille métallique. Les eaux s'écoulaient ensuite dans un drain réalisé en moellons pour le fond et les parois. La

couverture du conduit était faite de pierres de grès de forme rectangulaires (fig. 18).

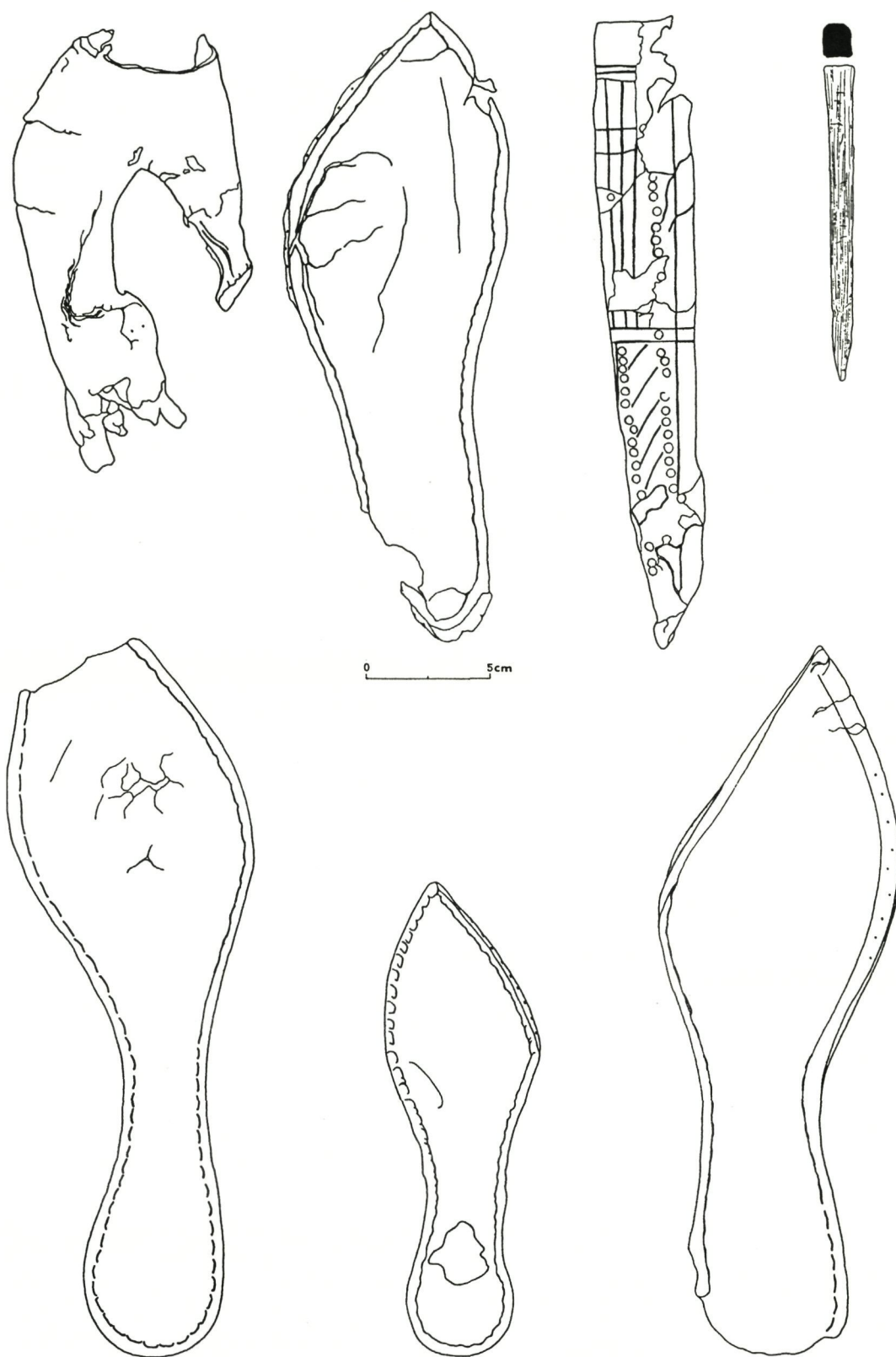
Cette aire couverte était limitée par le Crinchon à l'est, par les ateliers au nord et les habitations au sud. La partie ouest donne accès à la rue du péage par une place constituée de calcaire damé. Deux constructions précaires situées sur le front de rue limitent la place.

Le mobilier archéologique nous permet d'observer un abandon de l'ensemble de l'atelier vers la fin du XIIIe siècle suivi de la mise en place d'habitations le long des différentes rues (fig. 19). Les monnaies retrouvées dans les niveaux d'abandon des fours et dans les remblais de nivellement de la foulerie, démontrent une certaine cohérence chronologique et indiquent un abandon des lieux survenu entre l'extrême fin du XIIIe siècle et le début du XIVe siècle. Il s'agit en particulier d'un esterlin d'Edouard Ier frappé à Lincoln en 1279-1307 (Seaby type 3g, 1427), d'un denier tournois de Louis IX de 1260 (Ciani

21 Arras - Le val Saint Etienne. Chaussure en cuir de la fin du XIVe siècle.

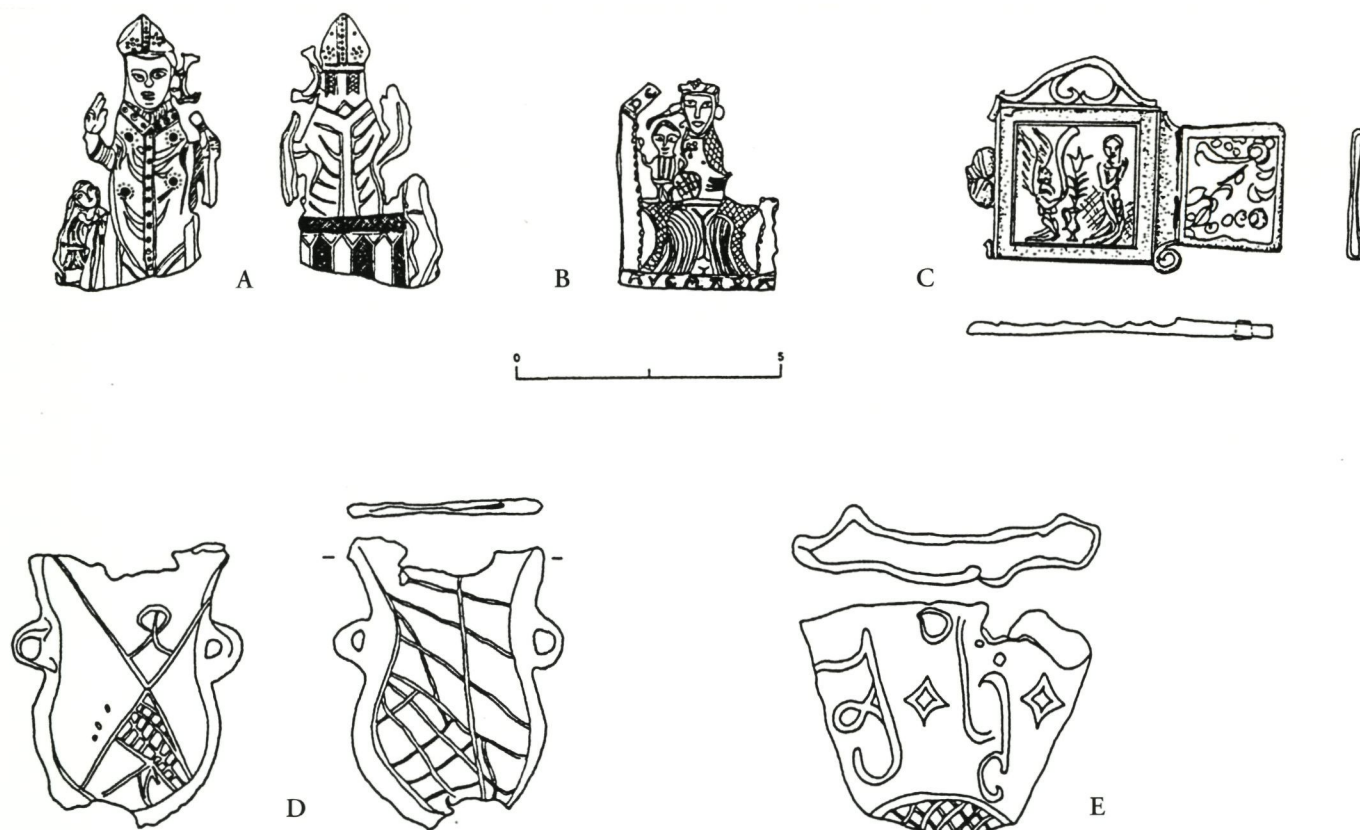

22 Arras - îlot Sainte-Agnès. Mobilier en cuir retrouvé dans les niveaux de comblement de la rivière Crinchon, fin XIVe siècle :

- A. chaussure en cuir;
- B. fourreau de couteau en cuir;
- C. cheville en bois;
- D. semelles en cuir de différentes tailles.

23 Arras - îlot Sainte-Agnès. Mobilier métallique issu des niveaux d'envasement R.05 du Crinchon, XIVe-XVe siècles :

- A. insigne de pèlerin en argent représentant St-Nicolas;
- B. insigne de pèlerin en plomb figurant la vierge à l'enfant;
- C. plaque de boucle à l'annonciation;
- D. ampoule de pèlerin en plomb;
- E. récipient en plomb.

184) et d'un double tournois de Philippe Le Bel daté de 1285-1304 (Ciani 218) (renseignements Delgrange Dominique). L'étude de la stratigraphie montre des curages de moins en moins fréquents dès le XIVe siècle qui aboutira au comblement du lit de la rivière (fig. 20).

Les niveaux de remplissage ont livré un abondant mobilier, en particulier du cuir et du bois qui s'échelonne du XIVe au XIXe siècle (fig. 21, 22 et 23). La découverte de nombreux fuseaux utilisés pour la confection de la dentelle rappelle que l'institution Sainte-Agnès deviendra dans la seconde moitié du XVIIe siècle l'un des principaux centres d'apprentissage et de production de dentelle d'Arras. Le Crinchon sera en partie couvert au XVIe siècle comme le montrent les plans, la municipalité achèvera de mettre en place la voûte de brique dans le courant du XIXe siècle.

BIBLIOGRAPHIE

HURTRELLE J. & JACQUES A. 1984: Arras, fouilles de sauvetage avant la construction de l'hôtel du département, *Bulletin de la commission Départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais* XI, n° 3.

HURTRELLE J. & JACQUES A. 1990: Une maison du Moyen-Age à Arras, *Nord-Ouest Archéologie* 3, 99-122.

Catalogue d'exposition, Douai, 1993: *Archéologie urbaine, du Haut Moyen-Age à la Révolution, Région Nord/Pas-de-Calais*.

JACQUES A.: Arras au Moyen-Age, *Archéologia* n° 304, 58-66.

JACQUES A. 1996: La céramique très décorée à Arras. In: *La céramique très décorée dans l'Europe du Nord-Ouest (X^e-XVe siècle)*. Actes du colloque de Douai (7-8 avril 1995), Travaux du Groupe de Recherches et d'Etudes sur la Céramique dans le Nord/Pas-de-Calais, *Nord-Ouest Archéologie* n° 7.

De vollerij van Bertoul Verdière te Arras

Alain Jacques

Deze 3000 m² grote site lag volledig binnen de 12de-eeuwse stadsomwalling tussen de *rue du péage*, de *rue Saint-Étienne* en de *chemin de tour de ville*. De oudste sporen van permanente bewoning dateren uit de 12de eeuw. In het eerste derde van de 13de eeuw verdwenen deze sporen onder een ophogingslaag. Hierboven werd een groot ambachtelijk geheel uitgebouwd.

De inplanting en de spatiale organisatie van het atelier werden bepaald door de Crinchon. Dit riviértje was al in de 12de eeuwse occupatiefase gekanaliseerd. In de loop van de 13de eeuw, terwijl de vollerij reeds in gebruik was, werd het tracé van de rivier definitief vastgelegd.

De archeologische structuren zijn wat de bouwwijze van de verschillende arbeidseenheden betreft opvallend homogeen.

Alle ovens zijn hoefijzervormig. Ze meten gemiddeld 1,30 m in de breedte en 1,40 m in de lengte. Voor de bodem werden dakpannen op hun kant gelegd, voor de opgaande delen van de oven werden ze horizontaal gestapeld. De rechthoekige stookruimte is ongeveer 1,60 m lang en 1 m breed. Deze ligt iets lager dan de stookopening en is opgebouwd uit kalksteenblokken. De ovens waren per twee in een loods gegroepeerd in werkeenheden. In de metalen kuipen die op deze ovens werden verwarmd werd het laken gevuld.

Eén oven op de rechteroever werd in openlucht gebruikt. Het is niet duidelijk of dit met een andere functie in verband moet worden gebracht.

De loodsen rond de werkeenheden A en B op de linkeroever waren constructies uit hout en leem op een stenen sokkel en dekten een oppervlakte van ongeveer 50 m² af.

Langs de noordmuur van loods B werden drie ovale kuilen gevonden waarvan de wanden met stenen en dakpannen waren bekleed. Op de bodem van deze kuilen werd een laagje zeer fijne

grijze klei aangetroffen, waarvan het gebruik door de volders uit Arras bekend is.

Er was slechts één stookruimte per groep ovens voor de structuren C en D op de rechteroever. De stookruimte van C lag in de ingang van de 45 m² grote loods. Hiervan werden de houten stijlen en de doorlopende kalkstenen fundering teruggevonden.

Werkeenheden D was ongeveer 40 m² groot en bevatte naast een oven ook een zorgvuldig afgewerkt waterreservoir dat in rechtstreeks contact stond met de rivier.

Dit ambachtelijk geheel omvatte ook twee woningen. Op de linkeroever stond een huis van 160 m², opgedeeld in drie kamers. De kamer die tegen de rivier was aangebouwd bevatte ook een oven. In de tweede kamer werd een haard ontdekt. Het tweede huis stond aan de overkant van de rivier. De ingang ervan in de *rue Saint-Étienne* was geflankeerd door twee zware pijlers. Het 260 m² grote huis was gedeeltelijk onderkelderd. Er was een haard in de grootste zaal. Aan de ene zijde van het huis was er een toegang tot de werkplaatsen C en D, langs de andere kant liep een weggetje naar de rivier. Misschien kon de rivier hier overgestoken worden naar de zorgvuldig geplaveide binnenplaats op de linkeroever. De zorg in de afwerking, de ligging en het afwateringssysteem maken het verleidelijk om deze binnenkoer als het in de teksten vermelde raamhof aan te zien, waar de stoffen werden gedroogd.

De munten en de andere archeologische vondsten wijzen op het verlaten van deze ateliers op het einde van de 13de of in het begin van de 14de eeuw. Daarna werden er op deze terreinen huizen opgetrokken langs de straten.

De rivier werd vanaf de 14de eeuw niet meer geruimd. De opvullingslagen leverden een groot aantal vondsten waaronder veel hout en leder.

Fulling-throughs, other artisanal remains and the present state of urban archaeology in medieval Eindhoven and Helmond (Southern Netherlands)

Nico Arts

1 Introduction

The Kempen, a region covering part of northern Belgium and the southern Netherlands, first became known in historiography during the 7th century. The common name then was *Texandria*, which is derived from *Texuandri*, the name of the indigenous population during the Roman period. The extent of medieval *Texandria* is not exactly known, but is presumed to have varied during its existence. Generally *Texandria* is regarded as the sandy area which roughly stretches northeast of Antwerp as far as the river Meuse in the north and the Peel marshland in the east. From the eleventh century onwards the name Kempen became more common in a large part of *Texandria*¹. The medieval Kempen area, which literally means 'desolate ground', was a large infertile sandy area, mainly covered with extensive heathlands.

During the Middle Ages the Kempen area was usually considered as a hinterland, though it gradually became more and more densely populated. Modern archaeological research in the Dutch Kempen area indicates that numerous small-scale settlements existed. Their origins date from the early Middle Ages, and they still existed in the high Middle Ages. They were all situated on the upper parts of sandridges, a common geographical feature in the Kempen. The economy of these settlements is generally considered to have been self-sufficing. The frequent occurrence of imported pottery from the German Rhineland (Badorf, Mayen, Paffrath, Pingsdorf) and from the Belgian Meuse valley (Andenne), however, suggests some kind of surplus production². There is no factual evidence whatsoever on the character of this surplus.

During the 12th and 13th centuries, the Duchy of Brabant was established. The Duchy became a powerful principality on the north-western European continent. From 1203 onwards, also the Kempen area was incorporated into the territory of Brabant. According to archaeological evidence, the settlement pattern in the Kempen area simultaneously witnessed a

number of remarkable changes. One of the most striking of these changes was the abandonment of numerous small-scale rural settlements and the foundation of new and much larger settlements elsewhere in the landscape. Among them, there were two new towns which were founded during the first half of the 13th century. As there are very few written records, it is not exactly known for what political and/or economic motives these towns were founded, and why on these specific locations. From their foundation onwards, both towns remained comparatively small with fewer than one thousand inhabitants.

In this paper evidence on surplus production is discussed, as far as it can be detected from the urban archaeological records. Though direct archaeological evidence is meagre, it can be suggested that sheep breeding and its associated wool production were among the main economic activities for the medieval inhabitants of the Kempen area, and that the foundation of the new towns of Eindhoven and Helmond was a direct result of these crafts.

2 The medieval towns of Eindhoven and Helmond and their cloth guilds

Eindhoven and Helmond are the only medieval towns in the northeastern interior of the Kempen area. They are only 13 kilometres apart. As can be detected from both the archaeological records and the historical and topographical evidence, medieval Eindhoven and Helmond looked very similar. Both towns were located on the edge of a sandridge and the transitional zone to a river valley. With maximum dimensions of 400 x 750 meters and a surface of only 27 hectares, Eindhoven was a small town, but still slightly larger than Helmond, which measured 550 x 600 meters with a surface of 25 hectares. During the second half of the 14th century both towns were provided with moats and earthen ramparts. Both towns were founded near a 12th century castle. Shortly after 1400, both 12th cen-

¹ Aarts 1992; Steurs 1993; Theuvs & Bijsterveld 1991.

² Verhoeven 1990, 1992.

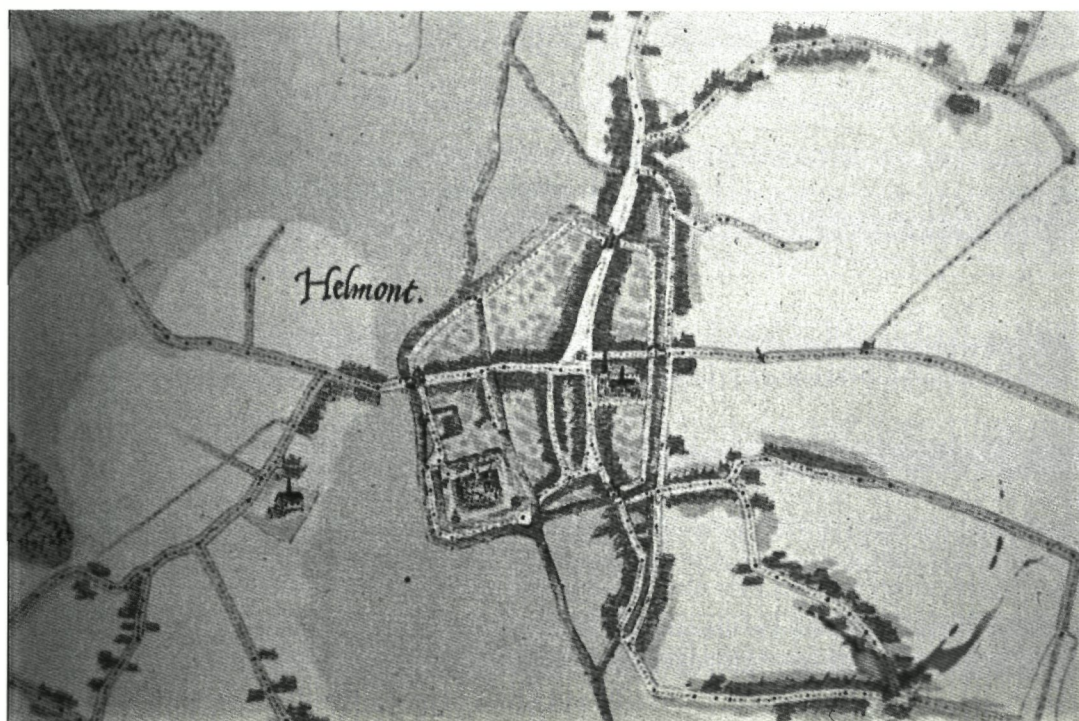

1 Town-plan of Eindhoven c. 1560. Drawing by the cartographer Jacob van Deventer (c. 1513-1575). Collection Royal Albert I Library, Brussels (inv. nr. HS 22090).

ture castles were replaced by new buildings on the edge of town (fig. 1, 2). Archaeological evidence indicates that both towns have their origin in the first half of the 13th century (see below). Eindhoven will not have had a pre-urban origin. For Helmond this will have been the case, but the pre-urban settlement was located outside the area where the town was founded.

Eindhoven was given municipal rights in 1232, but Helmond has never had such a formal grant. However, in later years Helmond (like Eindhoven) was regarded as one of the 26 towns in the Duchy of Brabant³. The foundation of both towns can be related to the politics of Duke Henry I of Brabant (1190-1235), but no written sources are available on that topic. The granting

2 Town-plan of Helmond c. 1540. Drawing by the cartographer Jacob van Deventer (c. 1513-1575). Collection Royal Albert I Library, Brussels (inv. nr. HS 22090).

³ Van Boven 1983; see also Van Uytven 1992.

3 Part of a large-scale rescue-excavation in the town-centre of Eindhoven (Heuvelterrein 1989), preceding the building of a modern shopping-centre with a double parking-cellar.

of municipal rights can possibly also be interpreted as the formal confirmation of the order given by the Duke to build a new town.

From the earlier existence of Eindhoven and Helmond no historical evidence is available on the kind of industrial activities which were performed in town. Only about 1400 a number of craft-guilds were founded by the local lords, among them, in both towns, a special guild for crafts associated with the production of woollen cloth. In Helmond this guild was founded in 1389, in Eindhoven in 1419. In both guilds different professions were represented: weavers, fullers, dyers, shearers and also tailors⁴. The organisation of cloth associated crafts at the end of the 14th and the beginning of the 15th century suggests that such an industry existed, possibly already from the foundation of the towns onwards.

3 Rural and urban settlement in the Dutch Kempen area

Several villages and hamlets were scattered around the medieval towns of Eindhoven and Helmond. The origins of these rural settlements also date from the Middle Ages. As is the case with the urban contexts, the ancient topography has survived in a limited number of these settlements only. In some exceptional cases there are still remains of ancient buildings, but only some of them are older than the last century. Because of the ongoing urbanization of the rural area in

the Kempen region, especially by the expansion of the towns of Eindhoven and Helmond, many of the original medieval rural settlements have completely disappeared or have been mutilated beyond recognition. Archaeological rescue excavations, which were conducted in a number of these rural settlements, have shown that they originate from the late Middle Ages. Material older than the 13th century was found nowhere. Contrary to the urban centres (see below), no soil heightening took place in these settlements. Judging from the archaeological evidence, the origin of the oldest villages and hamlets in the Kempen dates from the same period as the foundation of the towns of Eindhoven and Helmond.

Apart from the above-mentioned rural settlements, another kind of medieval rural settlement exists in the area. Some small-scale settlements were abandoned or moved from the higher places on sandridges to the edges of river valleys. Most of these settlements originate from the early Middle Ages and have continued to exist up to the high Middle Ages. During the 11th, 12th or the first half of the 13th century they were abandoned. They were all located on the higher elevations of the Kempen. From the 13th century onwards their remains were buried under anthropogenic deposits, the so-called *plaggen* soils. None of these settlements, which are quite numerous, has a habitation which is younger than the first half of the 13th century.

None of the rural settlements in the Kempen area has produced subsoil traces which can be

⁴ Frenken 1929, 294-328; Houben 1889, 48.

connected with crafts in whatever way. Generally the medieval remnants are composed of post-holes, various wooden well-structures, ditches and sometimes also the remains of ancient roads (fig. 3). The only material indications for crafts are spindle whorls, which occur repeatedly in most of the sites, while in at least one case evidence of small-scale bronze-working is found⁵.

Judging by the results of archaeological excavations, the medieval settlement pattern in the Dutch Kempen area has had a striking development. Especially during the first half of the 13th century large-scale transformations occurred. On the one hand numerous small-scale rural settlements were abandoned and were replaced by arable land. On the other hand new kinds of settlements were founded. In the first place these were the towns of Eindhoven and Helmond. In the second place new villages and hamlets were founded simultaneously. Elsewhere it is suggested that the abandoned rural settlements provided the first inhabitants of the newly founded towns⁶. Probably it was the Duke of Brabant who was responsible for these changes. Anyhow, it is striking that shortly before these changes the Kempen area was incorporated into the Duchy of Brabant.

4 Urban archaeology in Eindhoven and Helmond

Until some fifteen years ago there was little or no proper archaeological control on building activities in the medieval town centres of Eindhoven and Helmond. As a consequence, in both towns more than 60% of the medieval subsoil has been destroyed by building activities before any archaeological documentation took place.

During the last fifteen years, however, a number of small- and large-scale rescue excavations have been carried out. These excavations have produced large quantities of information on medieval spatial organisation, economy, material culture and on the antiquity of both towns. Archaeological excavations have shown that the subsoil of both towns still yields well-preserved medieval deposits, which for the greater part consist of remains from the earliest phases of town development. Medieval deposits are still seriously threatened by the ongoing building activities. So far some 10% of the town surface of Eindhoven, and some 5% of Helmond could be documented through rescue excavations. Judging from the planned building activities, the remaining *in situ* remnants of the medieval heritage in Eindhoven and Helmond will disappear during the next couple of decades.

The archaeological results indicate, among other things, that both towns are not older than the first half of the 13th century. This can be derived from the dating of pottery and coin

4 Fragment of a silver grosso of the Doge of Venice, found in Helmond (Veestraat 1992). Dating: 1192-1355. Dimensions: 17 x 18 mm.

finds, and also from dendrochronological dating (table 1). In both urban centres the naturally developed soil is covered by a dark sandy deposit with the character of the rural *plaggen* soil. The thickness of this deposit varies from about 1 meter on the highest places to two meters or more in the river valleys. The dates of archaeological finds from this artifactual deposit suggest that it was formed in the period *c.* 1350-1550. The reason for creating these deposits is unknown.

The archaeological evidence suggests that, in Eindhoven and Helmond, both domestic and small-scale agricultural activities as well as various crafts were performed during the first centuries of the towns' existence. The finds refer to bone working, iron forging, tanning, leather

Table 1

Dendrochronological dating of wooden well structures from Eindhoven (Heuvelterrein, 1989). After Jansma 1994.

Number	dating
4.133	1229 ± 5
17.18	1262 ± 6
14.72	1288 ± 6
4.133	1294 ± 6
14.30	1297 ± 6
4.190	1310 ± 6
8.23	1332 ± 6
4.180	1354 ± 8
8.23	1357 ± 6
15.2	1364 ± 6
7.39	1368 ± 6
15.1	1373 ± 6
4.25	1382 ± 8
4.25	1396 ± 8
2.143	1397 ± 5
14.45	1413 ± 6
3.51	1418 ± 6
7.41	1443 ± 6

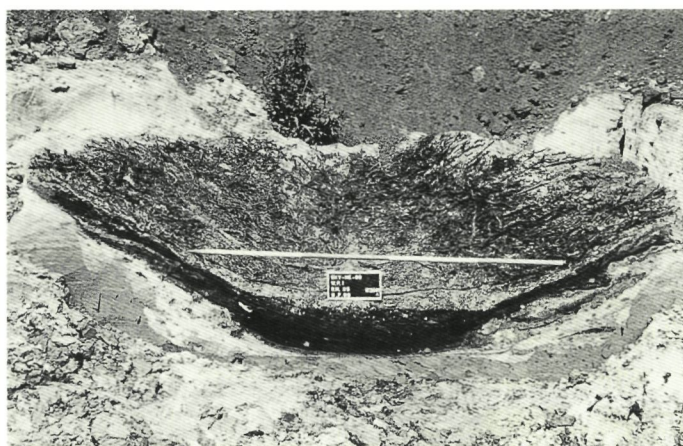
⁵ Arts 1993; Bazelmans & Theuws (eds.) 1990; Roymans & Fortlang 1993; Theuws 1990, 1991, 1993; Theuws & Bijsterveld 1991; Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988; Verhoeven & Vreenegoer 1991.

⁶ Arts 1994b.

5 Sectioned circular pit with a bottom of trampled twigs at Eindhoven (Heuvelterrein 1989). The ball in the middle is a complete 13th-century hand-made cooking pot of pottery from Elmpt (Germany).

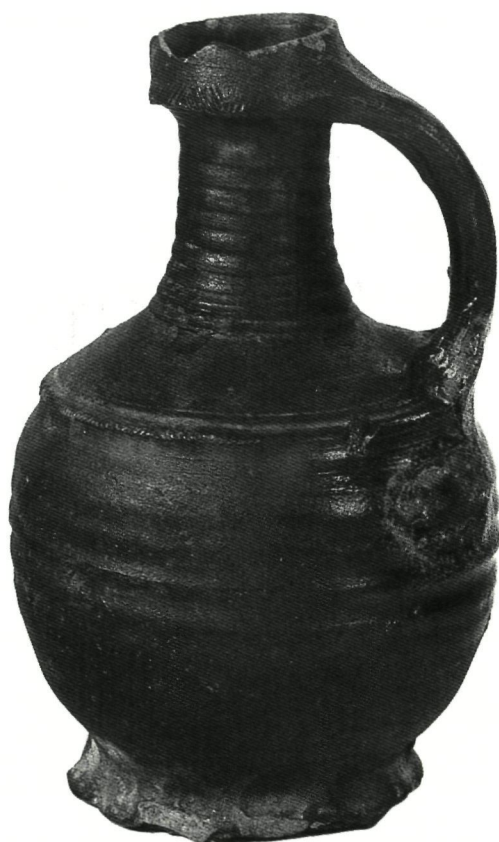
6 Sectioned large circular pit (diameter 4.7 m) with bottom of trampled twigs at Eindhoven (Heuvelterrein 1989).

working as well as spinning. All of this evidence is derived from the material finds. Most probably products were produced for export through the urban market. On the other hand, of course, also goods were imported into town. The archaeological evidence for import mainly consists of pottery, but long-distance travelling is also evidenced by some rare metal objects. Some of

them might have accompanied imported goods. Examples for such metal objects are pilgrim-badges and exotic coins. In Eindhoven, for instance, a 15th-century minuto from Genua was found, while a medieval grosso from Venice showed up in Helmond. Such objects are extremely rare in the Kempen area; their rarity underlines the peripheral location of Eindhoven and Helmond.

The medieval urban deposits also include various types of large and small pits, which are unknown in rural contexts. Their functions are not certain, but some of them might be a result of wool-working. These pits will be discussed in the next paragraph.

7 Stoneware jug found in the bottom of the large circular pit (see fig. 6). The jug (height: 155 mm) is from a kiln in Brunssum-Schinveld (South Limburg, the Netherlands) and dates from 1275-1350.

5 Supposed fulling-troughs, other possible craft remains and the material evidence

The archaeological deposits of medieval Eindhoven and Helmond include circular and rectangular pits of various sizes, which are presumed to originate from craft activities. Usually they are found behind the wooden houses and other types of buildings in the deep oblong yards, which are typical for the earliest urban topography of the Kempen. Two repeatedly occurring types of pits will be described here.

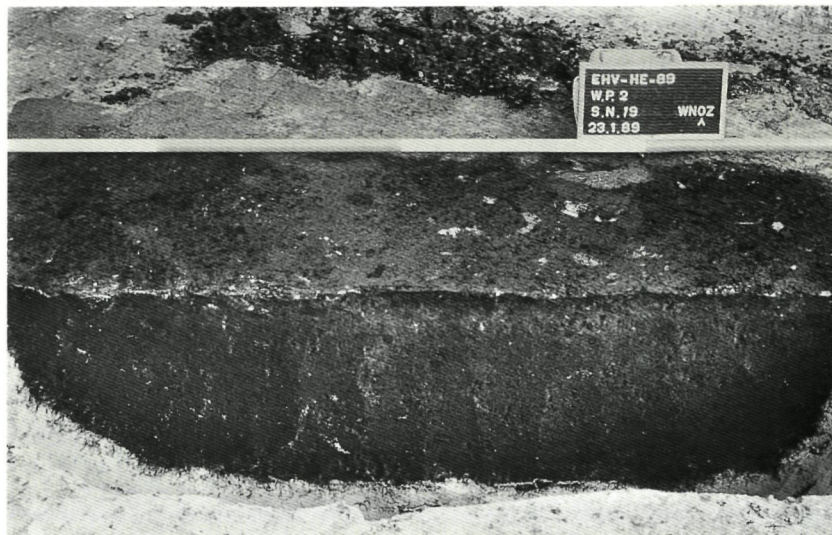
In Eindhoven, circular pits occur with diameters varying between 1.7 and 4.7 meters. They have lens-shaped profiles and a bottom consisting of trampled twigs or moss, which is covered with a thin layer of loam (fig. 5, 6). Pottery finds from these circular pits suggest a dating in the period 1225-1350 (fig. 7). In 1995 fourteen such pits were found close together, in a loamy soil which was green because of phosphate concentrations. However, the relation between the pits and the phosphate could not be investigated.

8 Row of so-called 'black holes' at Helmond (Doorneind 1995).

10 Sectioned 'black hole' at Helmond (Doorneind 1995).

9 Sectioned 'black hole' at Eindhoven (Heuvelterrein 1989).

The layer of loam in the pits might have served to make the basins water-proof. It has been suggested that such basins have been used as fulling-troughs in the wool industry⁷. The fulling in these basins would then have been done by feet in a mixture of water, urine and fuller's earth. Another explanation for the thin loamy layer in the basins is that it might be a remnant of fuller's earth. So far, no such pits have been found in Helmond.

Both in Eindhoven and in Helmond oblong rectangular pits have been found repeatedly. The shape and filling are always similar, but their sizes vary between ca. 1-3 by 3-7 m. Often they are found in a row (fig. 8). They always have a dark, peaty filling above the flat bottom (fig. 9, 10). The former purpose of such so-called black holes is fully unknown. They date from the end of the 13th century and the first half of the 14th century.

Besides the pits mentioned above, there are more large and small pits, which presumably originate from craft activities⁸. They vary in many aspects and they never fit the repeatedly

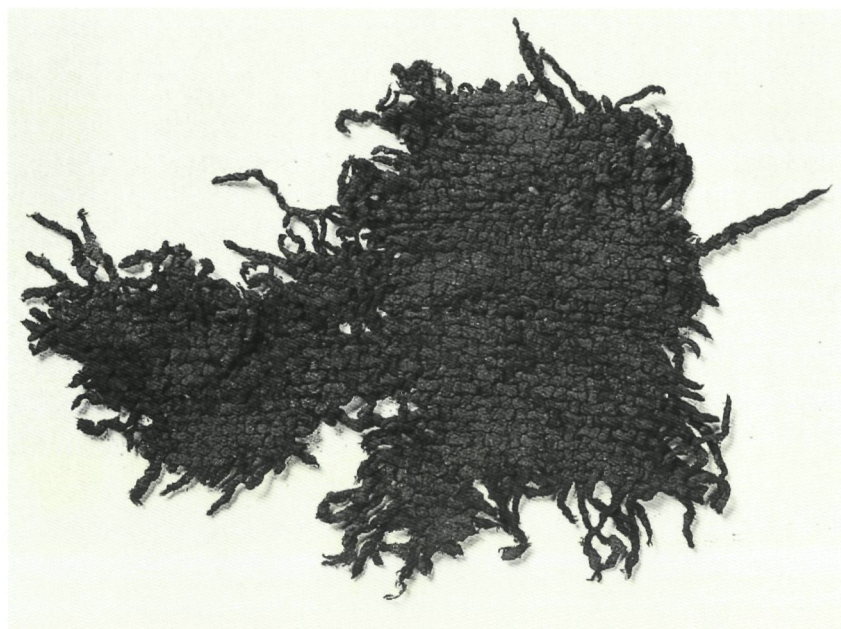
occurring types of the circular basins or the 'black holes' mentioned above.

Though the function of the various pits is uncertain, the occurrence of wool and its working in both medieval Eindhoven and Helmond is directly proved by the material evidence. However, a serious problem is the dating of the finds, which does not match the dating of the pits. All finds are younger than the pits. In the first place there are archaeological textile fragments (fig. 11). It is not certain whether textile fragments, which in themselves might only represent parts of discarded clothes, are to be considered as local products or as fragments of imported cloth. The post-medieval import of cloth is evidenced by the frequent occurrence of various seals (fig. 12, 13). The sealing of cloth from both Eindhoven and Helmond is only known from the 18th century onwards (fig. 14, 15). Apart from this evidence, the frequent occurrence of spindle whorls in the urban archaeological records of Eindhoven and Helmond indicates that at least spinning was a regular activity during the earlier development of these towns.

⁷ Arts 1994a, 181.

⁸ Arts 1994a.

11 Piece of 14th- or 15th-century woolen cloth from Eindhoven (Market-place 1989). Dimensions: c. 195 x 255 mm.

12 Leaden cloth seal from Antwerp, 17th century, found in Eindhoven (Emmasingel 1992). Scale 1:1.

6 Seeds, parasites and bones: the ecological evidence

In order to investigate the purpose of the pits described above, samples were examined on the presence and kind of ecological material. The bottoms of the circular pits with trampled twigs consist of willow (*Salix* spp.) and alder (*Alnus glutinosa/incana*). The moss at the bottoms of the other circular pits comes from a marshy environment, probably from the local river valley.

Regrettably, a parasitological analysis of moss from two of the circular pits from Eindhoven has not confirmed the idea that these were fulling-troughs. The absence of sheep parasites, which would have been preserved in the archaeological subsoil, seems to contradict the idea that the pits are the remnants of medieval fulling-troughs. Yet, this might not be the case. So far, the presence of sheep parasites is only

known from a small number of sites in the Netherlands and in Belgium⁹. The negative results of the parasitological analysis might also be a result of wrongly taken samples during the excavation. Probably it would have been better to sample only the upper part of the bottoms of the presumed fulling-troughs, which has not been done so far.

The analysis of botanical material from the 'black holes' has not added data on the purpose of these pits, mainly because they appeared to yield only a very small number of various seeds. So far no botanical analysis was done for the circular pits¹⁰.

Despite the apparent lack of concrete data to determine the functions of pits from Eindhoven and Helmond, the presence of sheep is proved by skeletal remains. Their occurrence is quite general in medieval urban deposits. Usually the remains show traces of butchering, which indicates that sheep also were slaughtered to

⁹ Schelvis 1997.

¹⁰ Luijten 1990.

13 Leaden cloth seal from the town of Weert, 16th century, found in Eindhoven (Heuvelterrein 1989). Scale 1:1.

14 The only leaden cloth seal which is known from Eindhoven, 18th century, probably found near Zwolle in the north of the Netherlands. Scale 1:1.

15 Leaden cloth seal from Helmond, 18th century, found in Eindhoven. Scale 1:1.

serve as food. An analysis of medieval sheep remains from Eindhoven has indicated that they were unhorned and had long narrow bones. They have many characteristics of a local modern breed in the Dutch Kempen region which are kept in the first place for their wool, rather than for their meat¹¹.

7 Conclusions

Recent archaeological excavations in the Kempen region have shown that there is certainly no gradual development in the medieval settlement pattern. Especially in the first half of the 13th century settlements were abandoned widely, and new settlements were founded in new areas. Among the new settlements there where two newly founded towns: Eindhoven and Helmond. Urban archaeology in these towns uncovered a variety of pits dating from the early beginning of town development. Whatever purpose these pits may have served, it is striking that no such evidence is available from any of the rural settlements in the Kempen area. Therefore they can be considered as typical for regional urban archaeological deposits. Urban craft activities are typical for providing surplus production for the local market. The granting of municipal rights in the 13th century also included the right to have a market, which is – of course – impossible without a surplus production. It is

attractive to suggest that the urban pits from Eindhoven and Helmond are linked to this surplus.

Historical evidence cannot prove what kind of surplus was handled on the urban markets¹². Besides rural agricultural products it is very likely that also woollen cloth was a main article, and the pits found through archaeological excavations might have served in the local cloth industry. It might even have been possible that the foundation of Eindhoven and Helmond was a direct result of the regional potential of cloth production. Regrettably, there is no hard evidence as yet to prove the function of the urban pits in Eindhoven and Helmond. Archaeologically, the only direct sign of wool-working is the frequent occurrence of medieval spindle whorls, which were found both in urban and in rural contexts. Historically, the importance of cloth as an economic basis is evidenced by the foundation of special craft guilds for cloth associated crafts around 1400. These guilds might have their roots in the earliest beginning of Eindhoven and Helmond.

Anyhow, the extensive heathlands in the Kempen area will have been productive grounds for herding sheep. Sheep might even already have been important to provide surplus during the early Middle Ages to obtain imported materials, such as pottery from the German Rhineland and the Belgian Meuse-valley. What else would have made the foundation of new towns in the Kempen area economically attractive?

BIBLIOGRAPHY

- AARTS B. 1992: Texandrië, van omstreden gouw-begrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens. In: VAN DOREMALEN H. & PEETERS R. (eds.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout*, Tilburg/Turnhout, 8-42.
- ARTS N. 1993: Middeleeuwse hoeven op Blixembosch bij Eindhoven. In: ROYMANS N. & THEUWS F. (eds.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch, 106-115.
- ARTS N. 1994a: De opgraving van het Heuvelterrein. In: ARTS N. (ed.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 158-191.
- ARTS N. 1994b: Verlaten dorpen en een nieuwe stad. De Kempen en Eindhoven in de dertiende eeuw. In: ARTS N. (ed.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 318-320.
- BAZELMANS J. & THEUWS F. (eds.) 1990: *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam.
- FRENKEN A.M. 1929: *Helmond in het verleden*, Deel II, 's-Hertogenbosch.
- HOUBEN L.G.A. 1889: *Geschiedenis van Eindhoven. De stad van Kempenland*, Deel I, Eindhoven.
- JANSMA E. 1994: Dendrochronologisch onderzoek van middeleeuws archeologisch eikehout uit Eindhoven. In: ARTS N. (ed.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 192-199.
- LUIJTEN H. 1990: Zaden. In: Arts N., *Het archeologisch onderzoek van het Eindhovense Heuvelterrein. Een rapport voor het gemeentebestuur*, Eindhoven, 182-194.
- MELSSSEN J. 1994: De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570. In: ARTS N. (ed.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 53-119.
- ROYMANS N. & KORTLANG F. 1993: Bewonings-geschiedenis van een dekzandlandschap langs de Aa te Someren. In: ROYMANS N. & THEUWS F.

¹¹ Van den Bergh & Jansen 1994.

¹² Melssen 1994, 66.

- (eds.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch, 22-41.
- SCHELVIS J. 1997: Verslag van de semikwantitatieve analyse van de insecten en mijten (Acara) uit monsters uit twee 13e eeuwse veronderstelde 'volkuilen' van het Stadhuisplein, Eindhoven, *Scarab-report nr. 030*, Wirdum.
- STEURS W. 1993: *Naissance d'une region. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, Gembloux.
- THEUWS F. 1990: Centre and periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective. In: BESTEMAN J.C., BOS J.M. & HEIDINGA H.A. (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 41-69.
- THEUWS F. 1991: Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study. In: ROYMANS N. & THEUWS F. (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam, 299-407.
- THEUWS F. 1993: Heren en boeren in vroeg-middeleeuws Geldrop. In: ROYMANS N. & THEUWS F. (eds.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch, 88-104.
- THEUWS F. & BIJSTERVELD A.-J. 1991: Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit. In: BÖHME H.W. (ed.), *Siedlungen und Landesbau zur Salierzeit. Teil I. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 109-146.
- THEUWS F., VERHOEVEN A. & VAN REGTEREN ALTENA H.H. 1988: Medieval Settlement at Dommelen. Parts I and II, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 229-430.
- VAN BOVEN M.W. 1983: Helmond als stad. Een schets over de wording, *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* IV, 99-115.
- VAN DEN BERGH R. & JANSEN L. 1994: Middel-eeuwse schapen in Eindhoven. In: ARTS N. (ed.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 286-290.
- VAN UYTVEN, R. 1992: Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400, *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108, 67-84.
- VERHOEVEN, A. 1990: Ceramics and economics in the Low Countries AD 1000-1300. In: BESTEMAN J.C., BOS J.M. & HEIDINGA H.A. (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 265-281.
- VERHOEVEN A. 1992: Verspreidingsgebieden van aardewerk in de Vroege en Volle middeleeuwen. In: CARMIGGELT A. (ed.), *Rotterdam Papers VII. A contribution to medieval archaeology*, Rotterdam, 75-84.
- VERHOEVEN A. & VREENEGOR E. 1991: Middeleeuwse nederzettingen op de zandgronden in Noord-Brabant. In: BIJSTERVELD A.-J., VAN DER DENNEN B. & VAN DER VEEN A. (eds.), *Middel-eeuwen in beweging. Bronnen, methodiek, resultaten*, 's-Hertogenbosch, 59-76.

Vollerskuilen en andere ambachtelijke resten.

De huidige toestand van het stadsarcheologisch onderzoek in Eindhoven en Helmond

Nico Arts

Het gebied dat zich uitstrekt ten noordoosten van Antwerpen, tot aan de Maas ten noorden en tot aan het moerasgebied van de Peel ten oosten, is vanaf de 7de eeuw bekend als *Texandria*. Sinds de 11de eeuw is de naam Kempen voor dit gebied algemeen.

Recent archeologisch onderzoek in de Kempen heeft aangetoond dat talrijke kleinschalige nederzettingen op de toppen van zandige heuvels in de vroege middeleeuwen ontstonden en tot in de volle middeleeuwen bleven bestaan. Deze nederzettingen waren waarschijnlijk zelfbedruipend en konden een economische surplus opbouwen dat herkenbaar is aan het voorkomen van import-aardewerk. Waaruit dit overschot bestond is nog onbekend.

Vanaf 1203 werden de kempen aan het hertogdom Brabant toegevoegd. De archeologische gegevens verraden een gelijktijdige verandering in het nederzettingenpatroon, waarbij het verlaten van de oude kleine landelijke nederzettingen en het oprichten van veel grotere nederzettingen op andere plaatsen het meest opvalt. Twee steden werden in deze vroege 13de eeuw gesticht, Eindhoven en Helmond. Het zijn nooit grote steden geworden en de politieke en economische redenen voor hun oprichting blijft bij gebrek aan geschreven bronnen duister.

In dit artikel worden de bewijzen van een surplusproductie besproken die door de archeologische bronnen worden verschaft. Hoewel deze gegevens schaars zijn, wordt voorop gesteld dat de schapenteelt en de wolnijverheid de belangrijkste economische bronnen van de Kempenaars waren en aan de basis lagen van het ontstaan van Eindhoven en Helmond.

De steden Eindhoven en Helmond in de middeleeuwen en de lakengilde

Beide steden liggen op slechts 13 km van elkaar verwijderd en vertonen veel gelijkenissen. Ze liggen op de rand van een zandrug en de overgangszone naar een beekvallei. Met 27 Ha is Eindhoven 2 Ha groter dan Helmond. Beiden werden in de 14de eeuw voorzien van grachten en aarden wallen en onstonden in de directe omgeving van een 12de-eeuws kasteel dat kort na 1400 afgebroken werd en vervangen door een nieuw kasteel aan de rand van de stad (fig. 1-2).

De archeologische sporen wijzen op een oorsprong in de eerste helft van de 13de eeuw. Te Eindhoven ging hier geen pre-stedelijke fase aan vooraf, te Helmond wel maar niet precies op dezelfde plaats.

In Eindhoven en Helmond werden in respectievelijk 1389 en 1419 gilden opgericht waar-

in de ambachten van de lakennijverheid (wevers, vollers, ververs, scheerders en kleermakers) vertegenwoordigd waren. Het organiseren van de lakennijverheid veronderstelt het bestaan ervan, misschien zelfs sinds de stichting van de steden.

Landelijke en stedelijke nederzettingen in de Kempen

Er zijn tientallen dorpen en gehuchten rond Eindhoven en Helmond maar zoals in de steden is hier zelden iets van de oude topografie bewaard gebleven en weinig gebouwen zijn meer dan een eeuw oud. Het archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat deze dorpen ten vroegste in de 13de eeuw ontstaan zijn. In tegenstelling tot de situatie in de steden werd de grond hier niet opgehoogd. Deze dorpen en gehuchten zijn blijkbaar ongeveer gelijktijdig met de steden ontstaan.

Er is nog een ander type van nederzetting in de Kempen. Het gaat om kleinschalige nederzettingen, ontstaan in de vroege middeleeuwen, en die tot in de volle middeleeuwen zijn blijven bestaan. Ze waren gelegen op de toppen van de zandruggen. In de loop van de 11de, 12de of ten laatste in de 13de eeuw werden ze verlaten. Daarna werden ze onder de Kempische plaggenbodems bedekt. In deze rurale nederzettingen is er na de 13de eeuw geen bewoning meer. Wat we er van terugvinden zijn paalsporen, houten waterputstructuren, grachten en soms de resten van een oude bestrating. In tegenstelling tot de grondsporen getuigt het materiaal soms van ambachtelijke activiteit. In verschillende gevallen werden spijnschijfsjes gevonden en één enkele keer kon bronsbewerking aangetoond worden.

Het middeleeuwse nederzettingenpatroon van de Kempen kende dus een grote verandering in de eerste helft van de 13de eeuw. De traditionele, kleinschalige rurale nederzettingen werden toen definitief verlaten en verdwenen in landbouwgebied. Elders ontstonden geheel nieuwe dorpen, gehuchten en twee steden. Daar dit gebeurde op het moment waarop de Kempen deel gingen uitmaken van het hertogdom Brabant, zal de hertog wellicht op de één of de andere wijze voor deze veranderingen verantwoordelijk geweest zijn.

Stadsarcheologie in Eindhoven en Helmond

Tot ongeveer 15 jaar geleden was er volstrekt geen archeologische controle van de bouwactiviteiten in de middeleeuwse centra van deze steden. Hierdoor verdween reeds 60% van het bodemarchief zonder dat het archeologisch kon worden gedocumenteerd. De noodopgravingen, die tot nu toe 10% van de oppervlakte van Eind-

hoven en 5% van Helmond aan onderzoek onderwierpen, hebben ondertussen bewezen dat de ondergrond van deze steden nog steeds informatie over de spatiale organisatie, de economie, de materiële cultuur en de ouderdom van de stad bevat. Het merendeel van de archeologische sporen zijn afkomstig van de vroegste ontwikkelingsfasen van de steden. Indien we ons baseren op de geplande bouwactiviteiten kunnen we merken dat de rest van de middeleeuwse ondergrond binnen 10 tot 20 jaar zal zijn verdwenen. Dat beide steden niet ouder zijn dan de eerste helft van de 13de eeuw kan van het aardewerk en van dendrochronologische dateringen afgeleid worden (Tabel 1).

Boven op de natuurlijke bodem werd in beide stadscentra een zwarte zandige ophogingslaag aangetroffen die overeenkomsten vertoont met de rurale plaggenbodems. De dikte van deze laag varieert van ± 1 m op de hoogste punten tot ± 2 m in de beekvalleien. Ze lijkt ontstaan te zijn tussen 1350 en 1550. De ontstaansreden van deze laag is ons niet bekend. De archeologische gegevens geven de indruk dat in deze stadscentra tijdens de eerste eeuwen na hun stichting zowel kleinschalige landbouw als diverse ambachtelijke activiteiten werden bedreven, zoals beenverwerken, smeden, spinnen en het bewerken en looien van leder. Waarschijnlijk werd er voor de verkoop op de stedelijke markten geproduceerd.

Import kan aangetoond worden aan de hand van de keramiek, handel over grote afstand door o.a. pelgrimsinsignes en twee munten uit Genua en Venetië (fig. 4). De zeldzaamheid van dergelijke vondsten onderlijnt het perifere karakter van Eindhoven en Helmond. Wat wel regelmatig wordt aangetroffen zijn allerhande types van kleine en grote kuilen die niet voorkomen in rurale contexten. De functie ervan is nog niet met zekerheid te achterhalen, maar sommige zijn mogelijk in verband te brengen met wolverwerking.

Veronderstelde volderskuilen, mogelijke ambachtelijke resten en materiele bewijzen

De rechthoekige en cirkelvormige kuilen waarvan verondersteld wordt dat ze een ambachtelijke functie hebben gehad, worden meestal aangetroffen achter houten huizen of andere bouwsels op de diepe rechthoekige percelen die kenmerkend zijn voor de eerste ontwikkelingsfase van de steden.

Twee veel voorkomende types van kuilen zullen in dit artikel besproken worden.

In Eindhoven komen cirkelvormige kuilen voor waarvan de diameter varieert tussen 1,7 m en 4,7 m. Ze hebben een lensvormig profiel en de bodem bestaat uit vertrapte twijgen of mos bedekt met een laag leem (fig. 5-6). De geassocieerde keramiek kan tussen 1225 en 1350 gedateerd worden (fig. 7). Veertien dergelijke kuilen werden in 1995 gegroepeerd aangetroffen in

een lemige bodem die door fosfaataanrijking groen verkleurd was. De relatie tussen de kuilen en de fosfatering kon niet onderzocht worden. De kuilen zijn mogelijk gebruikt voor het vullen van wollen stoffen door het betreden ervan in een mengsel van water, urine en vollersaarde. Het leemlaagje kan een neerslag zijn van de gebruikte vollersaarde of een moedwillig aangebrachte waterdichting van de kuil. Dergelijke kuilen werden nog niet gevonden in Helmond.

Langwerpige rechthoekige kuilen komen zowel in Helmond als in Eindhoven voor. Hun afmetingen schommelen tussen 1 bij 3 m en 3 bij 7 m. Vaak komen ze voor in rijen (fig. 8). De vlakke bodem is steeds bedekt met een zwart veenachtig laagje (fig. 9-10). De functie van deze laat 13de-eeuwse en vroeg 14de-eeuwse "zwarte gaten" is nog onbekend. Andere types van kuilen die mogelijk met een ambacht in verband te brengen zijn, komen minder frequent voor.

De verwerking van wol kan in beide steden door een aantal vondsten bewezen worden. Jammer genoeg zijn deze steeds jonger dan de besproken kuilen. De textielresten (fig. 11) zijn natuurlijk geen steenhard bewijs daar het resten van kledingstukken zouden kunnen zijn of geïmporteerd laken. Het zegelen van laken van Eindhoven en Helmond is slechts bekend van in de 18de eeuw (fig. 14-15). De vele spinschijfjes bewijzen wel dat het spinnen een veel voorkomende bedrijvigheid was.

Zaden, parasieten en botten: ecologische bewijzen

Het ecologische materiaal uit deze kuilen werd onderzocht in de hoop wat meer te weten te komen over hun functie. De twijgen zijn afkomstig van wilg (*Salix* spp.) en van els (*Alnus glutinosa/incana*). Het mos komt waarschijnlijk van de omliggende beekvalleien. Het parasitologisch onderzoek heeft geen specifieke schapeparasieten aan het licht gebracht. Toch sluit dit het gebruik van de kuilen voor het vullen niet uit. Deze parasieten werden inderdaad nog maar in enkele gevallen in België en Nederland geïdentificeerd. Misschien werden de stalen ook niet op de correcte manier ingezameld. Er werd nog geen botanisch onderzoek verricht op de cirkelvormige kuilen, maar de "zwarte gaten" bevatten slechts schaarse en weinig verscheiden zaden. De aanwezigheid van schape in de middeleeuwse steden wordt bewezen door het frequent voorkomen van schapebeenderen. Meestal vertonen deze slijsporen die erop wijzen dat de schape geslacht werden voor de vleesconsumptie. Deze schape vertoonden heel wat overeenkomsten met het huidige kempische ras dat vooral voor haar wolproductie wordt gekweekt.

Besluit

De talrijke en gevarieerde kuilen uit de beginfase van de stadsevolutie van Eindhoven en Hel-

mond zijn typisch stedelijk. Ze komen niet voor op rurale sites. Stedelijke ambachten produceerden een overschot op de lokale markt. De toekenning van stadsrechten in de 13de eeuw omvat het marktrecht. Zonder surplus in de productie is een markt weinig zinvol. Het is aanlokkelijk om de kuilen aan te zien als de basis van deze surplusproductie. Historische bronnen bieden geen verheldering van de aard van deze productie. Naast landbouwproducten is het goed mogelijk dat ook laken een belangrijk product was en dat de gevonden kuilen met de productie ervan in verband staan. De potentiële lakenproductie van deze regio kan zelfs de stimulus tot de stichting van beide steden geweest zijn. Het

economisch belang van de wolnijverheid wordt historisch aangetoond door de oprichting van specifieke gilden rond 1400. De uitgestrekte heide in de Kempen is zeker een goede weidegrond geweest voor de kuddes. Uit archeologische hoek zijn alleen de spinschijven de onomstootbare bewijzen van wolverwerking. Ze komen evenwel even vaak in rurale als in stedelijke contexten voor. De schapen leverden misschien reeds in de vroege middeleeuwen de nodige surplus voor de aankoop van keramiek uit het Rijnland en de Maasvallei.

Wat zou de oprichting van deze nieuwe steden in de Kempen anders economisch aantrekkelijk gemaakt hebben?

Spätmittelalterliche Weberwerkstätten in Winterthur (Kanton Zürich)

Renata Windler

Antoinette Rast-Eicher

Winterthur, im Spätmittelalter eine politisch wenig bedeutende, kleinere Stadt, liegt am Südwestrand einer damals wichtigen Textilregion, die sich vom Bodensee bis an die obere Donau erstreckte¹. Zentren der Textilproduktion wie auch des Textilhandels waren in nur 37 bzw. 50 km Entfernung von Winterthur die Städte Konstanz und St. Gallen.

Bereits zu Beginn des 13. Jahrhunderts wird die im Bodenseeraum vor allem produzierte Leinwand, die "tele Alamanie", beispielsweise in Genua als Exportgut fassbar. Seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts ist in den schriftlichen Quellen auch die Herstellung von Barchent, einem Mischgewebe von Leinen und Baumwolle, belegt². Die schriftliche Überlieferung,

die im schweizerischen Raum für St. Gallen gut ediert und ausgewertet ist, bietet Einblick etwa in die Organisationsstrukturen im Bereich der Textilherstellung, in Qualitätskontrollen und marktregulierende Massnahmen³.

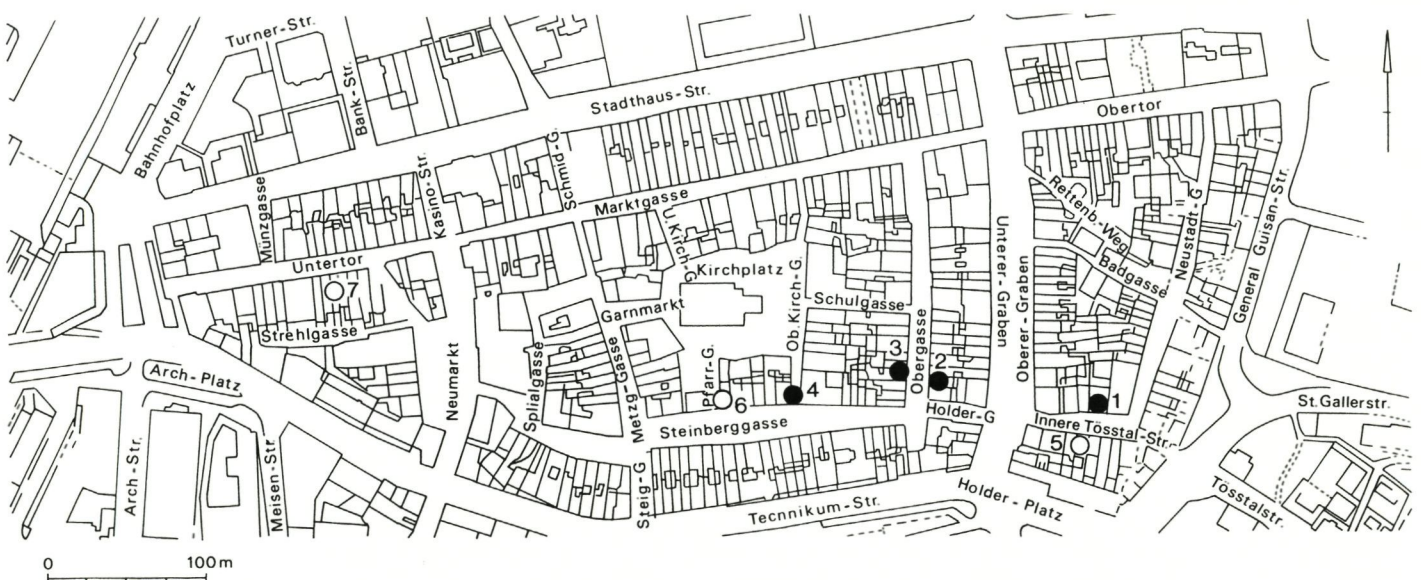
Für Winterthur werden Weber erstmals im Jahr 1311, vermehrt jedoch erst im 15. Jahrhundert in schriftlichen Quellen erwähnt⁴. Nach den verschiedenen Ratsverordnungen ist anzunehmen, dass das Leinenhandwerk auch hier eine erhebliche Bedeutung besass. Für das 15. Jahrhundert ist neben dem Export von Leinwand auch Export von Zwilch (Köpergewebe) fassbar. Insgesamt fliessen aber die schriftlichen Quellen zum Textilhandwerk im Spätmittelalter im Vergleich etwa zu St. Gallen nur spärlich.

¹ Dazu noch immer grundlegend Ammann 1953, 251-313; Von Stromer 1978.

² Von Stromer 1978, bes. 5 ff., 29 ff.; Ammann 1953, 254 f.

³ Peyer 1960.

⁴ Ammann 1953, 264.

1 Lage der archäologisch nachgewiesenen spätmittelalterlichen Weberwerkstätten in der Altstadt von Winterthur. Sichere Befunde von Webkellern:

1. Tösstalstrasse 7;

2. Obergasse 4;

3. Obergasse 5;

4. Obere Kirchgasse; fragliche Befunde von Webkellern:

5. Tösstalstrasse 8;

6. Pfarrgasse; Reste eines ebenerdig aufgestellten Webstuhls (?): Untertor 15.

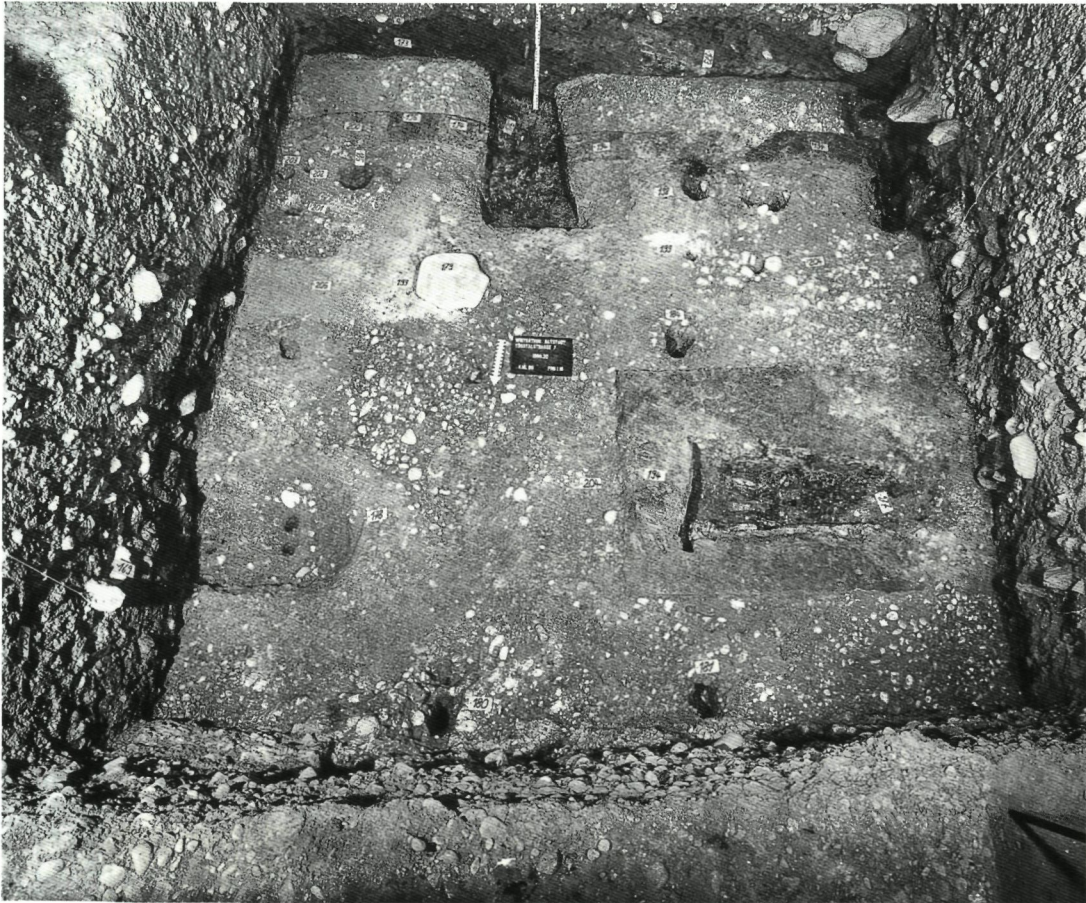
Fundort	Datierung löcher	Pfosten- grube	Tritt- Holzfrag.	Webstuhl	Fäden	Textilien	Schnüre > 5 mm	Fasern unversp.	Spinn- wirtel
Tösstalstrasse 7	14.Jh.	•	•	•	•	•	•	•	•
Tösstalstrasse 8	14.Jh?				•				
Ob.Kirccchgasse	~1300		•	•	•	•			
Obergasse 4	13.Jh.	•	•						
Obergasse 5	14./15.Jh.	•	•						•
Pfarrgasse	13./14.Jh		?						
Untertor 15	~1300	?	• ?		•	•	•		

2 Übersicht über die Reste von Weberwerkstätten in der Winterthurer Altstadt.

Archäologische Überreste des Weberhandwerks

Von bisher einmaliger Dichte und Aussagekraft sind in Winterthur die archäologischen Befunde und Funde zum spätmittelalterlichen Weberhandwerk⁵. Von mindestens vier, wahr-

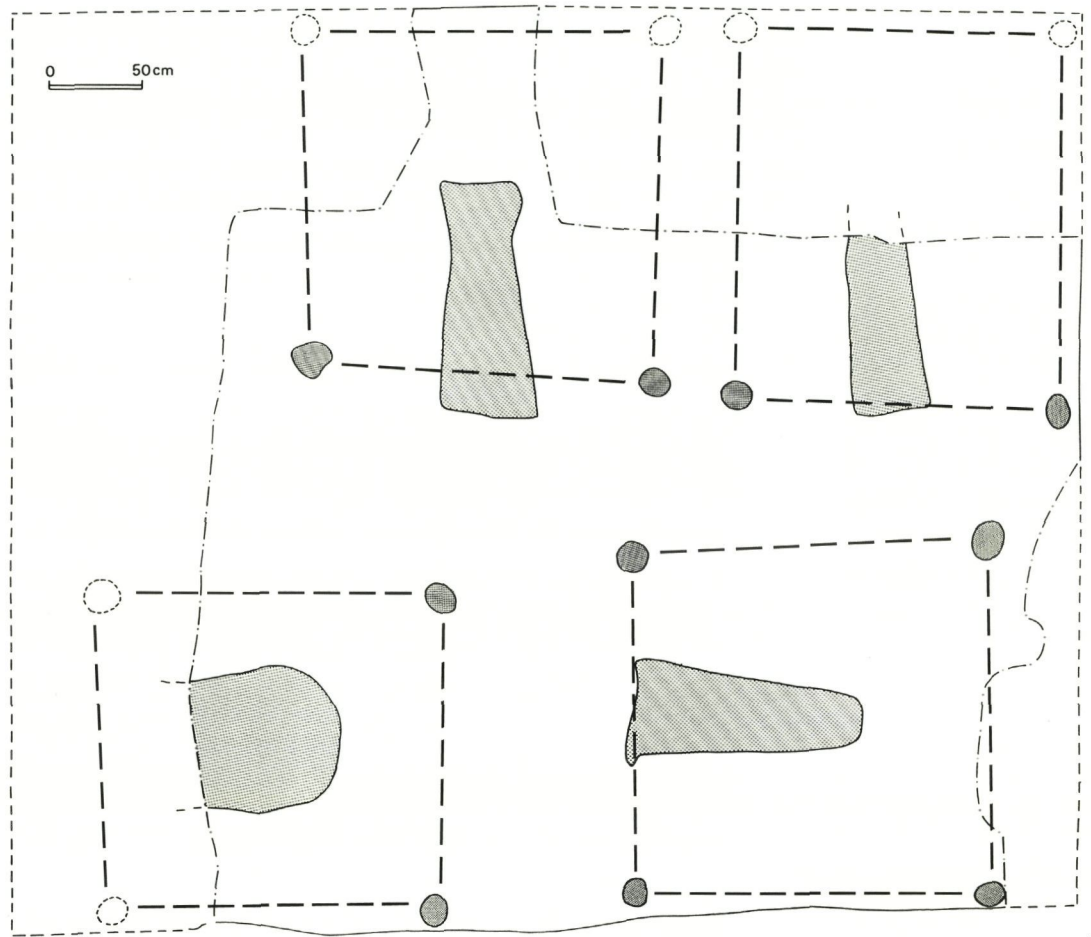
scheinlich gar sieben Fundstellen in der Altstadt sind Reste von Weberwerkstätten des 13. bis 14./15. Jahrhunderts bekannt. Sie beleuchten andere Facetten des Weberhandwerks als die schriftlichen Quellen: durch die archäologischen Überreste werden Werkstätten und ihre Produkte sozusagen handgreiflich.

3 Blick von Norden auf den Webkeller an der Tösstalstrasse 7. Erkennbar sind die Negative von Eckpfosten sowie die Trittgruben der vier Webstühle.

4 Schematischer Plan des Webkellers an der Tösstalstrasse 7.

Als eigentlicher Schlüsselfund muss eine Ausgrabung im Jahr 1990 in der östlichen Vorstadt (Tösstalstrasse 7) bezeichnet werden. Dort war um die Mitte des 14. Jahrhunderts eine in einem Erdkeller angelegte Werkstatt einem Schadenfeuer zum Opfer gefallen. Die eben noch in Betrieb gestandenen Webstühle wurden ein Raub der Flammen. Da gewisse Teile dabei nur verkohlten, jedoch nicht vollständig verbrannten, haben sie sich bis heute konserviert⁵. Nach dem Brand wurde der Webkeller nicht weiter benutzt, sondern mit kieshaltigem Erdmaterial aufgefüllt. Die darunter begrabenen

Reste der Weberwerkstatt blieben so ungestört erhalten.

Bei der Ausgrabung im Jahre 1990 fanden sich auf dem Boden des rund 1,8 m tiefen Erdkellers, der einst eine Fläche von rund 5 x 6,3 m einnahm, die Standspuren von vier Webstühlen. Es zeichneten sich die Pfostenlöcher der Eckpfosten sowie trapezförmige Gruben, in denen die Tritte befestigt waren, als Negative im Erdboden des Kellers ab. Durch die Verkohlung waren auch Webstuhlteile, Tritte, Kettbaum mit umwickelten Kettfäden, Kamm, Litzen und Schnüre, sowie Fäden und Textilreste (Leinen in Leinwandbindung) erhalten geblieben⁷. Bei einer Trittgrube liessen sich die drei hölzernen Tritte noch sehr deutlich erkennen. Unversponnener Flachs und Spinnwirtel im Brandschutt über dem Kellerboden zeigen, dass in unmittelbarer Umgebung des Webkellers Garn versponnen wurde.

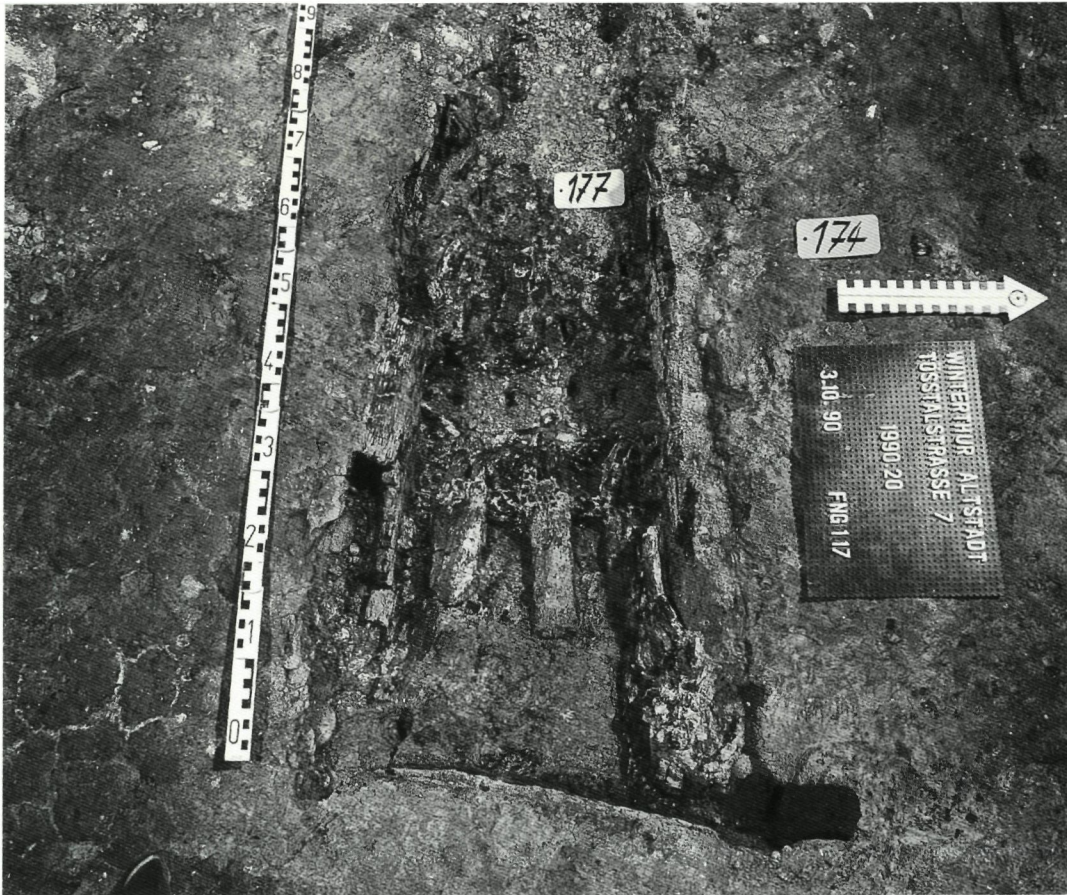
Dank der verschiedenen organischen Teile war eine zweifelsfreie Deutung des Befundes als Webkeller möglich. Er erlaubte zudem, zwei bereits 1986 bzw. 1987 dokumentierte und damals noch nicht interpretierbare Befunde, bei denen keinerlei organische Reste erhalten geblieben

⁵ Eine Publikation der Befunde und Funde dieser Grabungen der Kantonsarchäologie Zürich ist in Vorbereitung, zu den Webkellern Tösstalstrasse 7 und Obergasse 4 bereits Windler 1994, 196-202; der bislang einzige gut vergleichbare Fund ist uns aus Murten (Kanton Freiburg) bekannt, vgl. Bourgarel 1996, 54-58.

⁶ Organische Materialien bleiben in der Altstadt von Winterthur unter normalen Bedingungen im kiesigen Boden nicht über längere Zeit erhalten.

⁷ Durch die Verkohlung erhielten sich die Textilien wie auch die Schnüre und Fäden aus pflanzlichen Fasern gut. Die Bestimmung mittels Rasterelektronenmikroskopie ermöglichte jeweils eine klare Unterscheidung der verschiedenen Fasern.

5 Trittgrube mit drei verkohlten, hölzernen Tritten im Webkeller an der Tössalstrasse 7.

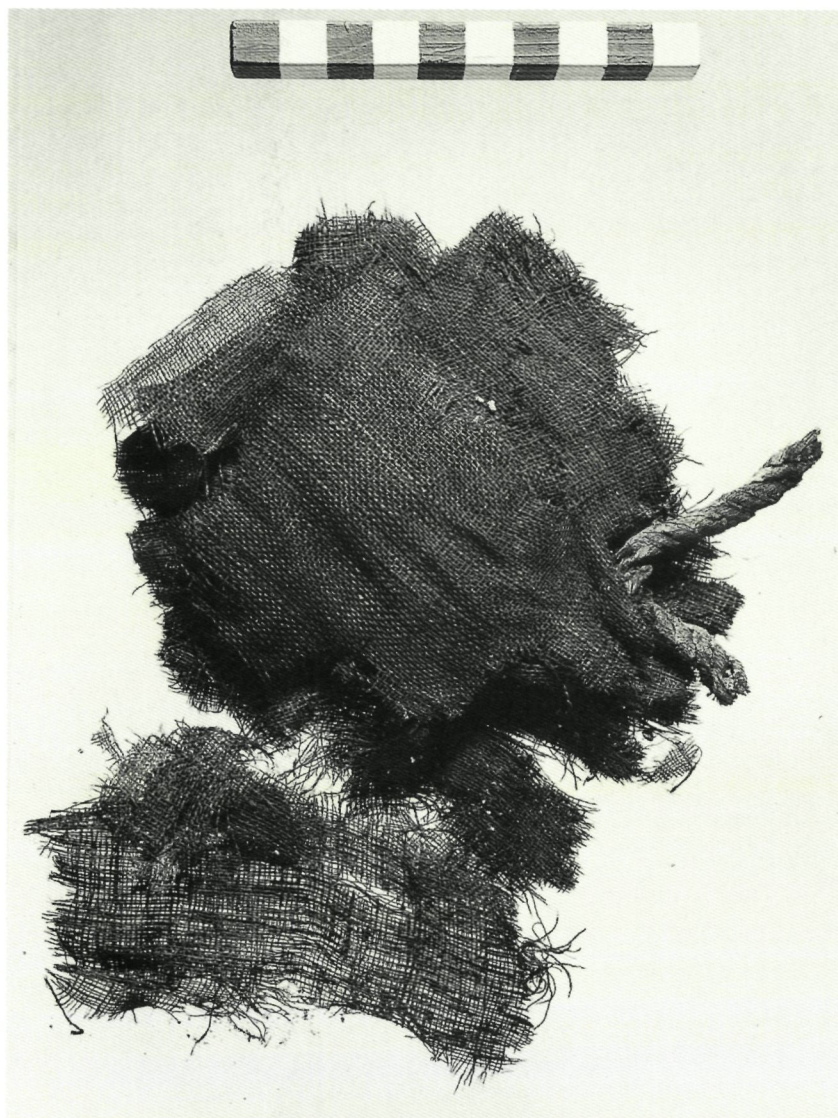
waren, im Nachhinein als Webkeller zu deuten (Obergasse 4 und 5). Der Webkeller an der Tössalstrasse 7 war mit vier, jener an der Obergasse 4 in einer ersten Benutzungsphase mit zwei, nach einem Umbau mit drei einzel stehenden Webstühlen ausgestattet. Beim Webkeller an der Obergasse 5 waren zwei nebeneinanderstehende Webstühle in der Konstruktion miteinander verbunden, ein dritte Webstuhl war getrennt davon aufgestellt. Die Webstuhlbreiten variieren zwischen rund 1,5 und 2 m (Lichtmass). Aufgrund der Lage der Trittgrube zu den Eckpfosten lässt sich nun jeweils auch der Arbeitsplatz des Webers rekonstruieren. So arbeiteten im Keller an der Tössalstrasse 7 in der Südhälfte zwei Weber nebeneinander (mit Blick zur südlichen Kellerwand), in der Nordhälfte zwei hintereinander, wobei beide zur westlichen Kellerwand hin blickten.

1995 schliesslich wurde im Lauf einer Kanalisationssanierung an der Oberen Kirchgasse der bisher letzte Webkeller gefunden. Auch er war nach einem Schadenfeuer, das nach den keramischen Funden im Brandschutt um 1300 zu datieren ist, aufgegeben und mit Erdmaterial aufgefüllt worden. Obgleich nur ein kleiner Ausschnitt des Webkellers noch erhalten war,

erlauben verkohlte Holzteile der Webstühle, die sich als Versturz im Bereich der beiden Trittgruben fanden, eine teilweise Rekonstruktion der Webstühle. So fanden sich Fragmente von Webkämmen, z.T. noch mit den Kettfäden zwischen den Rietzähnen, von Schäften mit geknoteten Litzen, von Trennstäben und Schwinghebeln. Andere Holzteile sind so stark fragmentiert, dass ihre Funktion nicht mehr bestimmbar ist. Sie waren zum Teil mit geknoteten Schnüren, wahrscheinlich den Litzen, mit Fäden und sogar von einem feinen Leinengewebe (in Leinwandbindung) bedeckt, das sich offenbar bei Brandausbruch unfertig auf dem Webstuhl befand. Das Gewebe ist hier im Vergleich mit den Funden von der Tössalstrasse 7 bedeutend feiner.

Zu nennen ist schliesslich ein Textilfund vom Untertor 15 (datiert um 1300), der zusammen mit Schnüren in einer ebenerdig angelegten, länglichen Grube zum Vorschein kam. Vor allem die Schnüre könnten darauf hinweisen, dass es sich auch hier um den Rest eines – für einmal ebenerdig angelegten – Webstuhls handelt. Im Gegensatz zu den Funden von der Tössalstrasse 7 und der Oberen Kirchgasse handelt es sich hier indessen nicht um Leinengewebe in Lein-

6 Verkohltes Leinengewebe aus dem Webkeller an der Tösstalstrasse 7.

wandbindung, sondern um ein Mischgewebe aus Leinen und Baumwolle in Körper 2/1, ein sogenanntes Barchentgewebe.

Zusammenfassung und Ausblick

In mindestens vier, vielleicht sogar sechs Befunden sind für das Spätmittelalter in der Altstadt von Winterthur Weberwerkstätten in Kellern nachgewiesen. An einer weiteren Fundstelle (Untertor 15) weisen die archäologischen Überreste auf einen ebenerdig errichteten Webstuhl hin. In den Fundpunkten deutet sich eine Verbreitung der Werkstätten in den weniger bevorzugten Lagen der Kernstadt und in den Vorstädten an. Dies passt zum Bild, das uns schriftliche Quellen von der wirtschaftlichen Situation und der sozialen Stellung der Weber vermitteln.

⁸ Ein museal rekonstruierter Webkeller befindet sich in einem Bohlenständerhaus des 16. Jahrhunderts in Schrofen, Gemeinde Amriswil (Kanton Thurgau).

Die Standspuren von Webstühlen machen die Einrichtung von Werkstätten fassbar, lassen den beengten, feuchten und dunklen Arbeitsplatz der Weber oder Weberinnen erkennen und damit Aspekte der Arbeitsverhältnisse aufscheinen. Die hohe Luftfeuchtigkeit im Keller war für die Verarbeitung von Leinen günstig. Angesichts der grossen Eintiefung der Keller von mindestens 1,8 m stellt sich die Frage nach den Lichtverhältnissen. Während bei nur halbkellerartig eingetieften Webkellern aus der Neuzeit, wie sie beispielsweise in der Nordostschweiz z. T. noch erhalten sind⁸, Tageslicht durch die Kellerfenster eindringen konnte, ist hier wohl zu einem beträchtlichen Teil künstliche Beleuchtung vorzusetzen.

Die Standspuren der Webstühle wie auch die in verkohltem Zustand erhaltenen Webstuhlfragmente geben Anhaltspunkte zu technikgeschichtlichen Fragestellungen. Bei den sicher nachgewiesenen Webstühlen waren die Eckpfosten durchweg fest im Boden verankert, während bei rezenten, noch erhaltenen Webstühlen im allgemeinen die Rahmen- oder Ständerbauweise Anwendung fand. Nicht im Boden verankert ist bei erhaltenen Webstühlen auch die Konstruktion der Tritte. Sind – wie an der Obergasse 4 und 5 sowie bei dem möglichen weiteren Befund an der Pfarrgasse – keine organischen Teile erhalten, so erlaubt einzig diese offenbar altertümliche Pfostenkonstruktion wie auch die Verankerung der Tritte in einer Grube den archäologischen Nachweis von Webstühlen. Der technisch weiter entwickelte Webstuhl mit in sich bedeutend stabilerer, aber dennoch mobiler Rahmenkonstruktion und integriertem Trittwerk dagegen hinterlässt – ohne Erhaltung organischer Teile – keine archäologisch fassbaren Spuren. Dies, wie auch die Verlagerung der Werkstätten vom Keller in obere Geschosse des Hauses, könnte ein Grund für das Fehlen des archäologischen Nachweises neuzeitlicher Weberwerkstätten in Winterthur sein. Aufzuwerfen ist auch die Frage, ob die verhältnismässig gute Überlieferung untergegangener Weberwerkstätten (im 13. bis 14./15. Jh.) letztlich mit wirtschaftlichen Schwankungen gerade in diesem Zeitraum in Verbindung zu bringen ist. In einer Blütezeit der Werkstatt wäre diese wohl – so dürfen wir annehmen – auch nach einem Schadenfeuer wieder aufgebaut worden.

An Produkten der Winterthurer Weberwerkstätten sind bislang zwei deutlich verschiedene Qualitäten von Leinengewebe in Leinwandbindung belegt: ein sehr feines Gewebe aus dem Webkeller an der Oberen Kirchgasse, ein deutlich gröberes aus jenem an der Tösstalstrasse 7. Unterschiedliche Gewebequalitäten scheinen auch in den schriftlichen Quellen auf, so zum Beispiel in Festlegungen bezüglich Fadendichten und in Strafen bei Zuwiderhandeln gegen diese Vorschriften. Die Ausrüstung eines Webstuhls

an der Tösstalstrasse 7 mit drei Tritten macht deutlich, dass uns mit den überlieferten Gewebequalitäten indessen nur ein ganz zufällig überlieferter Ausschnitt der Produktion einer Werkstatt vorliegt. Auf diesem Webstuhl konnten neben dem vorhandenen Tuch in Leinwandbindung auch Gewebe in Körperbindung hergestellt werden. Ungewiss ist allerdings, welche Materialien für diese Gewebefindung verarbeitet wurden.

Waren es Körpergewebe aus Leinen oder Hanf, oder war es ein Mischgewebe aus Leinen und Baumwolle, sogenannter Barchent? Es bleibt auch die offene Frage, ob mit dem Gewebe vom Untertor 15 bereits für die Zeit um 1300 lokale Barchentproduktion nördlich der Alpen vorliegt, oder ob es sich um Import aus Norditalien handelt, wo bereits im 12. Jahrhundert eine entwickelte Baumwollindustrie existierte.

LITERATURHINWEISE

AMMANN H. 1953: Die Anfänge der Leinenindustrie des Bodenseegebiets, *Alemannisches Jahrbuch* 1953.

BOURGAREL G. 1996: Murten, Kreuzgasse 11, *Fundbericht 1995. Archéologie fribourgeoise/Freiburger Archäologie*, Freiburg.

PEYER H.C. 1960: *Leinwandgewerbe und Fernhandel der Stadt St. Gallen von den Anfängen bis 1520*, St. Galler wirtschaftswissenschaftliche Forschungen 16, St. Gallen.

VON STROMER W. 1978: *Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter*, Monographien zur Geschichte des Mittelalters 17, Stuttgart.

WINDLER R. 1994: Spätmittelalterliche Webkeller in der Altstadt von Winterthur (Kanton Zürich). In: *Textilsymposium Neumünster 1993. Archäologische Textilfunde - Archaeological Textiles*, NESAT V, Neumünster

Laatmiddeleeuwse weversateliers in Winterthur (Kanton Zurich)

Renata Windler & Antoinette Rast-Eicher

Winterthur was in de late middeleeuwen slechts een kleine stad van weinig beduidend politiek belang. Het lag aan de zuidwest rand van een belangrijke textielregio die zich uitstrekte van het Bodenmeer tot aan de bovenloop van de Donau. Belangrijke centra voor de productie en de handel in textiel in de omgeving van Winterthur zijn Konstanz en St. Gallen.

In Genua is reeds in de 13de eeuw het textiel uit de streek van de Bodensee bekend onder de naam *tele Alamanie*. Vanaf de 14de eeuw wordt hier volgens de schriftelijke bronnen *Berchent* vervaardigd. Dit is een stof van gemengd linnen en katoen. In tegenstelling tot St. Gallen waar de archiefbronnen een beeld geven van de organisatiestructuren, de kwaliteitscontroles en de ingrepen om de markt te reguleren, zijn de bronnen voor Winterthur eerder schaars.

De archeologische bronnen daarentegen leverden tot nu toe unieke informatie over het weversambacht in de late middeleeuwen.

Op minstens vier en misschien zelfs zeven sites in de binnenstad werden resten van een weversatelier uit de 13de tot de 14-15de eeuw aan het licht gebracht.

De belangrijkste vondst werd in 1990 gedaan in de oostelijke voorstad, aan de Tösstalstrasse 7. Hier werd in de 14de eeuw een weversatelier in een kelder door de vlammen verwoest. De kelder werd na de brand gedempt. Hierdoor bleven belangrijke onderdelen van de weefgetouwen bewaard. In het grondvlak tekenden zich de sporen van de hoekstaanders van de getouwen af en trapeziumvormige kuilen waarin de trappers waren bevestigd. Delen van de trappers, de scheringboom omwikkeld met kettingdraden, het weefriet, strengen en snoeren maar ook draad en resten van de geweven linnen stoffen bleven bewaard. Nog niet uitgesponnen vlas en een spinspoel getuigen dat er in de directe omgeving gesponnen werd.

Dankzij deze duidelijk herkenbare resten werd het mogelijk om twee andere sites (Obergasse 4 en 5) die reeds in 1986 en 1987 opgegraven werden, ook als wefsateliers te duiden. Het atelier van de Tösstalstrasse 7 was met vier getouwen uitgerust, dat van de Obergasse 4 eerst met twee en later met drie losstaande weefstoelen. Aan de Obergasse 5 waren twee getouwen naast elkaar met elkaar verbonden. Een derde weefstoel stond er los van. Al deze getouwen variëren in breedte tussen 1,5 en 2 m. Door de positie van de kuilen van de trappers en de hoekpaalsporen is nu ook de positie van de wevers aan de getouwen bekend.

Ten slotte werd er in 1995 aan de Oberen Kirchgasse nog een weefkelder aangetroffen. Ook deze bleek door een brand verwoest. De verkoolde

houtresten konden herkend worden als fragmenten van weefrieten waartussen de kettingdraden nog bewaard waren, en van andere kleine onderdelen waar draden nog in de oorspronkelijke ligging aan vastgemaakt waren. Andere houtresten zijn moeilijker herkenbaar. Een nog niet afgewerkt fijn linnen weefsel moet zich nog op het weefgetouw bevonden hebben wanneer de brand uitbrak.

In Untertor 15 werd ook een vermeldenswaardige textielvondst gedaan. De stof, een *barchent-gewebe*, een gemengd weefsel van katoen en linnen in 2/1 keperverband, werd samen met bindtouwjes die weer op de mogelijke aanwezigheid van een weefgetouw wijzen, in een kuil op het gelijkvloers gevonden. Het geheel wordt omstreeks 1300 gedateerd.

De resten werden allen aangetroffen in de minder bedeelde wijken of in de voorsteden van de middeleeuwse stad. Dit bevestigt het beeld van de sociale omstandigheden waarin de wevers leefden zoals dat uit de archieven bekend is. De wevers werkten blijkbaar in de meeste gevallen in kelders. De vochtige omstandigheden waren daar gunstig voor het verwerken van vlas. Daar de kelders ongeveer 1,80 m diep waren, zal wellicht kunstlicht de enige bron van verlichting geweest zijn.

De hoekstaanders en de trapperconstructie van de teruggevonden weefgetouwen waren stevig in de grond bevestigd. Bij bewaarde, jongere, weefstoelen wordt een raam gebouwd waarin ook de trapper is vervat. Deze veel stabielere constructie zou bij een brand helemaal geen sporen achterlaten. Dit kan één van de redenen zijn waarom deze jongere weefgetouwen in Winterthur nog niet archeologisch aan te wijzen zijn. Ook het verhuizen van de arbeidsplaats van de kelders naar een bovengrondse verdieping vermindert de kans op archeologische sporen aanzienlijk. De vraag dient ook gesteld of de ateliers die teruggevonden werden niet zowat de laatste van Winterthur kunnen geweest zijn. Indien de wefindustrie in een bloeiende periode had verkeerd waren de ateliers na een brand misschien eerder hersteld dan met aarde dichtgegooid.

Archeologisch zijn er nu twee kwaliteiten weefsel uit Winterthur bekend. In de archieven is ook sprake van verschillende kwaliteiten. Één van de weefstoelen van de Tösstalstrasse was uitgerust met drie trappers wat het weven van keperstoffen mogelijk maakt. Uit welke grondstoffen deze werden geweven is onbekend. Nog een vraag die open blijft is: wijst het textielfragment van Untertor 15 op de productie rond 1300 van *Barchent* ten noorden van de Alpen of werd het geïmporteerd uit Noord-Italië waar reeds in de 12de eeuw katoen werd gebruikt?

Elizabeth Wincott Heckett

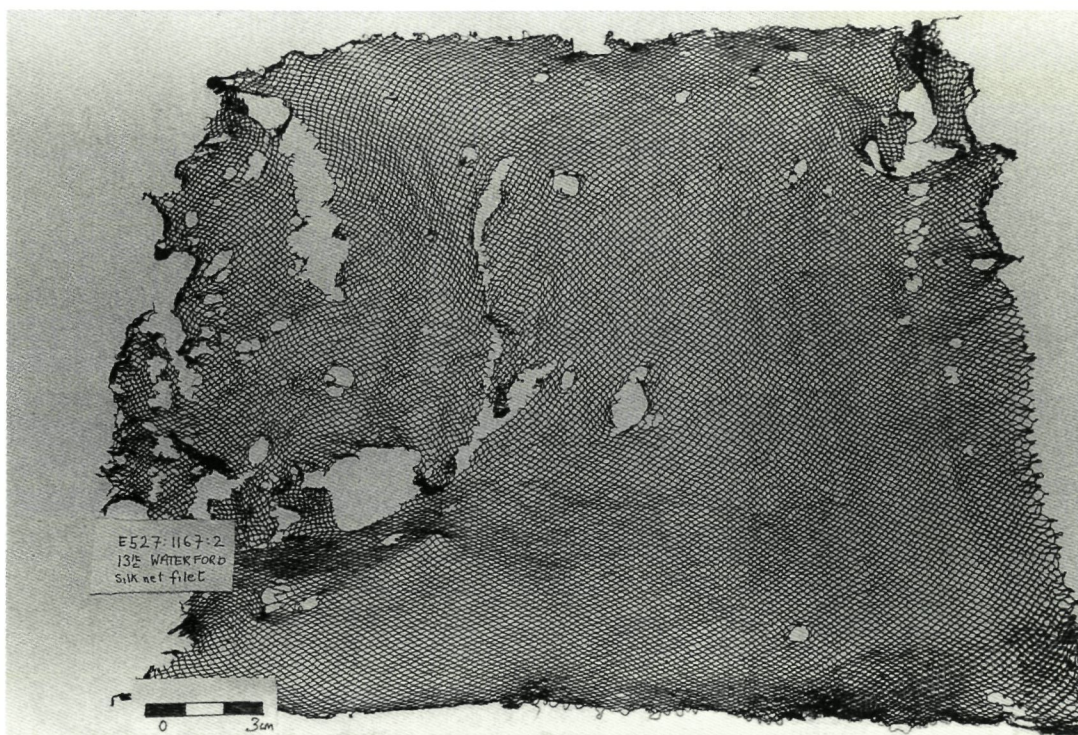
Textile Finds

There are sufficient finds of textiles from 13th century levels in Dublin, Waterford and Cork to provide a useful basis for analysis. Excavations which produced textile finds of the period have taken place in Dublin on several sites in the area around Christchurch Cathedral close to the river Liffey. These include Wine-tavern Street, Christ Church Place, High Street and Back Lane¹. Excavations in Waterford in the old town uncovered excellent organic remains including textiles from both Viking Age and 13th century settlement levels located back from the waterfront². In Cork textile finds came from Christchurch, and two sites near by at the Grand Parade³. These all lie close to the old medieval Main Street, and were mainly the back

yards and outbuildings behind the houses which stretched down to the river Lee. Here the ships must have anchored bringing goods from Bristol in the west of England, wine from Bordeaux and perhaps cloth from Flanders. A few finds exist from Limerick town and there are two pieces of silk from Ferns Castle, Co. Wexford⁴.

The excavated textiles consist mainly of wool cloth in a variety of weaves and qualities. Some silk and a little linen were also found. The smaller number of finds of silk seems to be due to its exclusiveness and expense but the lack of linen is related more to its fast degradation in the soil after deposition rather than to limited use. Pieces found range from fine silk net filets used to dress the hair (Fig. 1 & 2) to industrial type cloth used perhaps for packaging. Lumps of animal hair and rolls of felted material also

1 *Silk net filet: E527: 1167:2, 13th century, Waterford.*

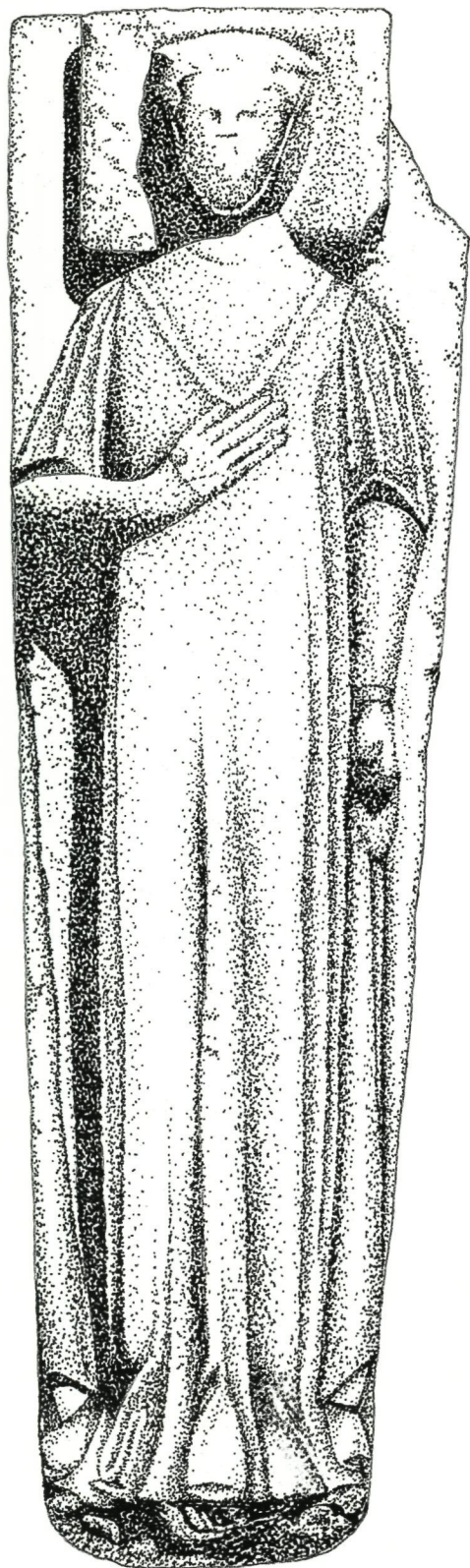
¹ National Museum of Ireland 1973, 5, 10, 48; Wincott Heckett forthcoming a.

² Wincott Heckett 1997.

³ Wincott Heckett & Jana-way 1997; Wincott Heckett 1985 & 1990

⁴ Florence Hurley, Limerick, personal communication; Sweetman 1979, 239.

2 Female tomb effigy, Christ Church, Dublin, 13th century. After J. HUNT, *Irish Medieval Figure Sculpture 1200-1600, Dublin, 1974*; courtesy of Mr. John Hunt and Irish Academic Press.

survive giving evidence for stuffing materials for saddles and cushions and, in seaside conditions perhaps to be used in shipbuilding as caulking materials. 2/1 and 2/2 twill, and tabby (plain) weave wool cloth are commonly found. 2/1 twill in varying weights and qualities was a popular choice at that time. The construction of twill cloth makes it warmer than tabby and gives it superior draping properties well suited to the styles of the 13th and 14th centuries (Fig. 3 and 4).

Finds from 14th century levels are scarce in Irish town excavations but a few pieces have come from Dublin; the sites are Dublin Castle Yard, Arran Quay and Bridge Street Upper⁵. Dublin Castle was at the time a centre of Anglo-Norman power. There is a fine piece of wool cloth from the Castle; E297: 8966 is a monochrome patterned wool damask, a high quality cloth with a pattern of lozenges and triangles (Fig. 5). It is a 5-end satin weave with 18 threads of worsted yarn per cm in one system, 23 in the second, system 1 Z/2(S)ply, system 2 S spun, single thread. The cloth is extremely well produced technically and gives the impression of a luxury product. Comparable pieces are no earlier than 16th century London where two pieces of worsted wool damask have been found⁶.

From the same site there is also a beautifully woven lace or point (E296:48425) (Fig. 6), tablet woven in wool with a tubular end to fit into the metal tag or aiglet⁷. This may have been used to lace a pourpoint or tunic and hose. Many metal aiglets have been found from medieval excavations but few actual laces have survived. From the point of view of the persistence of styles and techniques we should note the similarities between this hand-woven lace and the modern shoe lace which, modified by industrialization, is its direct descendant.

From Arran Quay there is an interesting 2/2 twill in wool with gilt metal rings attached to it (E557:211:1). This type of decorated cloth was fashionable in the 14th century and examples of such ornaments have been found at Baynards Castle in London⁸. Two wool textiles in tabby weave were found in an open ditch in Bridge Street Upper. There seem to be good historical reasons for this lack of finds from the 14th century. Other artifacts and evidence of settlement are also slight from these levels.

Remains from rural sites for both centuries are scanty and the bogs are the most likely source. It is difficult to date finds from bogs if the cloth pieces have no other artefacts with them, and so far it has not been feasible to undertake a radiocarbon dating programme. Presumably the indigenous rural areas were producing those types of cloth that are described as being Irish, and also perhaps some of the wool, woollfells and hides exported⁹.

⁵ Wincott Heckett b; Wincott Heckett c; Wincott Heckett d.

⁶ Crowfoot 1983.

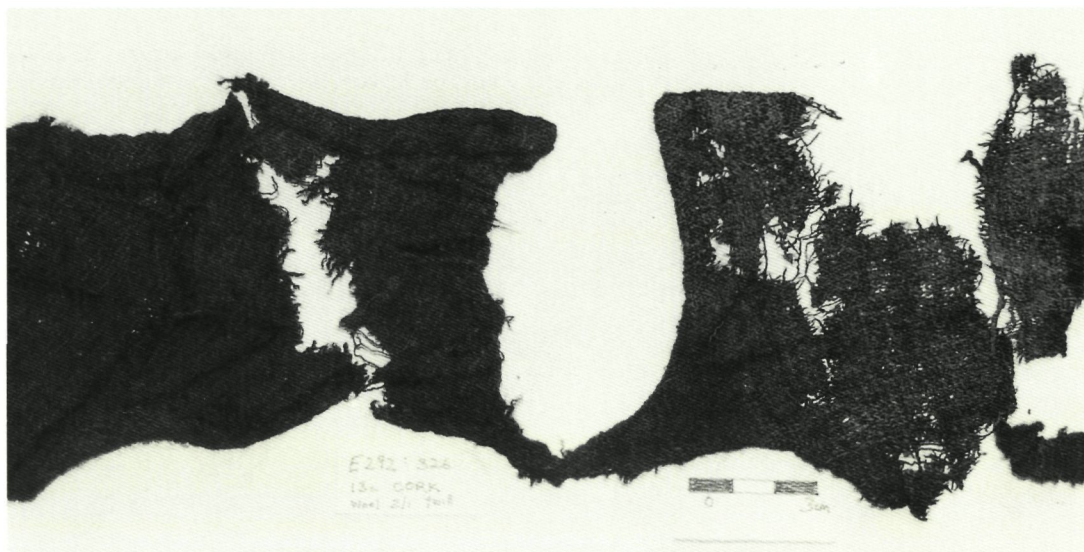
⁷ Arnold 1988, 359.

⁸ Egan & Pritchard 1993, 162.

⁹ O'Sullivan 1937, 37-38.

3 Wool 2/1 twill, with red and yellow stripe: E292:326, 13th century, Cork.

4 Male tomb effigy, formerly church of John the Baptist, Cashel, Co. Tipperary, 13th century. After J. HUNT, *Irish Medieval Figure Sculpture 1200-1600*, Dublin, 1974; courtesy of Mr. John Hunt and Irish Academic Press.

The 11th-12th centuries have yielded many urban textile remains from the settlement levels of the Scandinavian founders of Irish towns which can be used to provide a useful comparison with 13th century cloth¹⁰. There appears to be some continuity of settlement after the Anglo-Norman invasion since a distinctive type of Viking Age cloth, a fine twill, persists into the 13th century after the turmoil of the later 12th century.

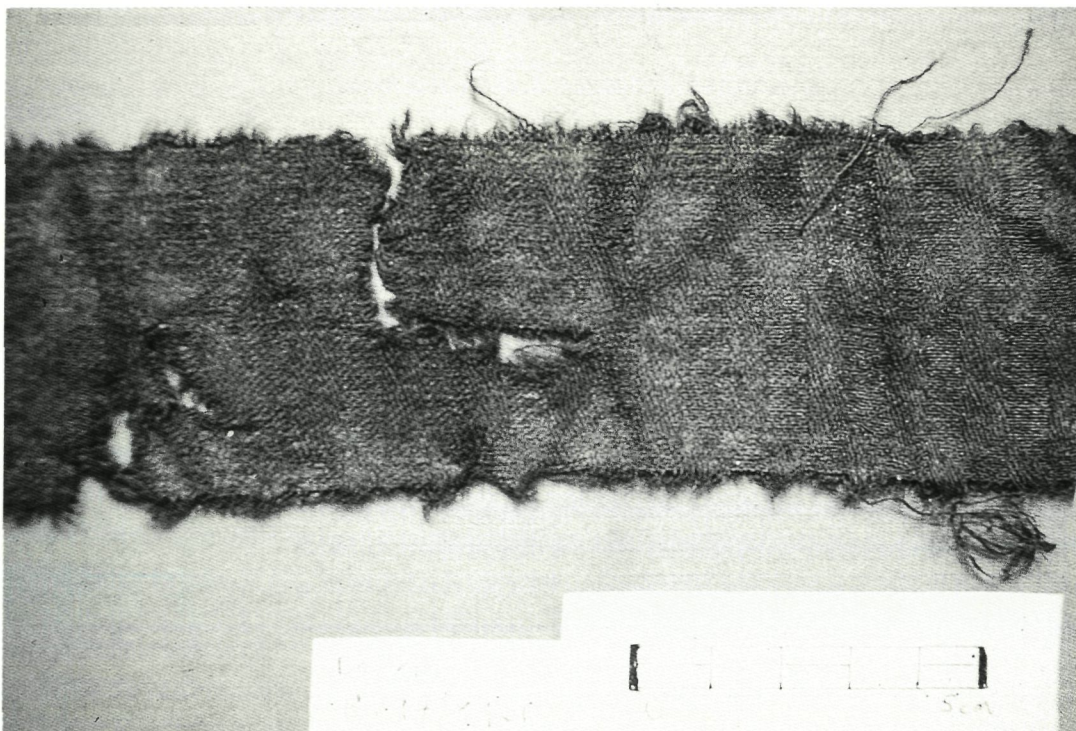
Historical background

Archaeological textiles can be examined both in terms of technology and dress, and also as possible evidence for trade. They are of course closely related to local history. In this context the position of towns in Irish history is a very particular one having been largely founded by invaders, first Scandinavian, then Anglo-Norman, rather than by the indigenous population. The circumstances of urban development and changes in settlement may well be reflected in the textile remains.

In social and political terms Ireland suffered many upheavals during this period. In the later 1160s groups of Anglo-Norman knights, many younger sons looking for land moved into Ireland from Wales. This was the last westward movement of the Norman warriors who had entered England in 1066. The Anglo-Norman invasion altered once and for all the settlement and cultural formation of the country so that the beginning of the 13th century saw a completely new power structure developing. The old Irish kingdoms were broken up as the incomers took land and set up fairs and markets to generate income from the products of their new es-

¹⁰ Pritchard 1992, 93-104; Wincott Heckett 1997.

5 Wool damask cloth:
E297: 8966, 14th century,
Dublin Castle Yard.

tates. Literary sources tell us that in the towns the Scandinavians or "Ostmen" as they were known, were soon enough chased out of their neighbourhoods and stripped of their privileges. The towns became islands of Anglo-Norman or later English settlement quite distinct and isolated from the indigenous Irish population¹¹. Their links were with the English kings who handed out royal charters to aid urban development in return for much needed fiscal income. Settlers were brought into both town and country from England, Wales, France and indeed Flanders, according to the Irish historian Empey in his discussion of "Anglo-Norman Settlement in Leinster and Munster"¹². He describes how this "motley ethnic mixture" left home "in search of land in Irish lordships" and noted the presence of the ubiquitous Flemings particularly in the towns. Indeed it is recorded that in Waterford in 1295 "money, jewels, gold, silver and cloth were taken from a chest in the house of Lawrence de Marreys, a Flemish merchant in the city"¹³. So the changes in Irish society at this time can also be seen as part of the larger migrations of people due to the 12th and 13th centuries' expansion of European population. The Irish towns then enjoyed the fruits of the new feudal pattern of trade and a period of urban prosperity ensued.

The 14th century however was a time of strife in the country with the invaders losing control of some rural areas and the towns struggling to survive. Burgesses found it impossible

to fulfill their fiscal obligations to the English crown and looked for derogations in their taxes. The Black Death ravaged the population in both town and country; this is reflected in the archaeological record by many deserted medieval village sites and a gap between settlement levels in the towns and the dearth of textile finds described above.

Commerce and trade

Certain questions can be addressed in these areas. Can patterns of trade be discerned both from the port towns and between the rural and urban areas? What evidence is there for local production and for imported goods? Does Ireland's geographical position have a bearing on the types of cloth used and traded?

We do know something of the exports from Cork from the taxes levied. For example the New Custom, (a royal tax) imposed in 1275 was on each sack of wool, each 300 woolfells (sheepskins) and each 200 hides¹⁴. The records also tell us that in 1290 the collection of taxes in Dublin, Ross, Waterford, Youghal and Cork was apparently in the hands of merchant bankers from Lucca, Italy – they were being dismissed for misappropriation of funds! Then Florentine businessmen took over "farming the Customs" and finally the Luccans were in charge again¹⁵. These merchant bankers, of course, came from the great centres of silk production

¹¹ O'Sullivan 1937, 20-21, 39.

¹² Empey 1986, 24-25.

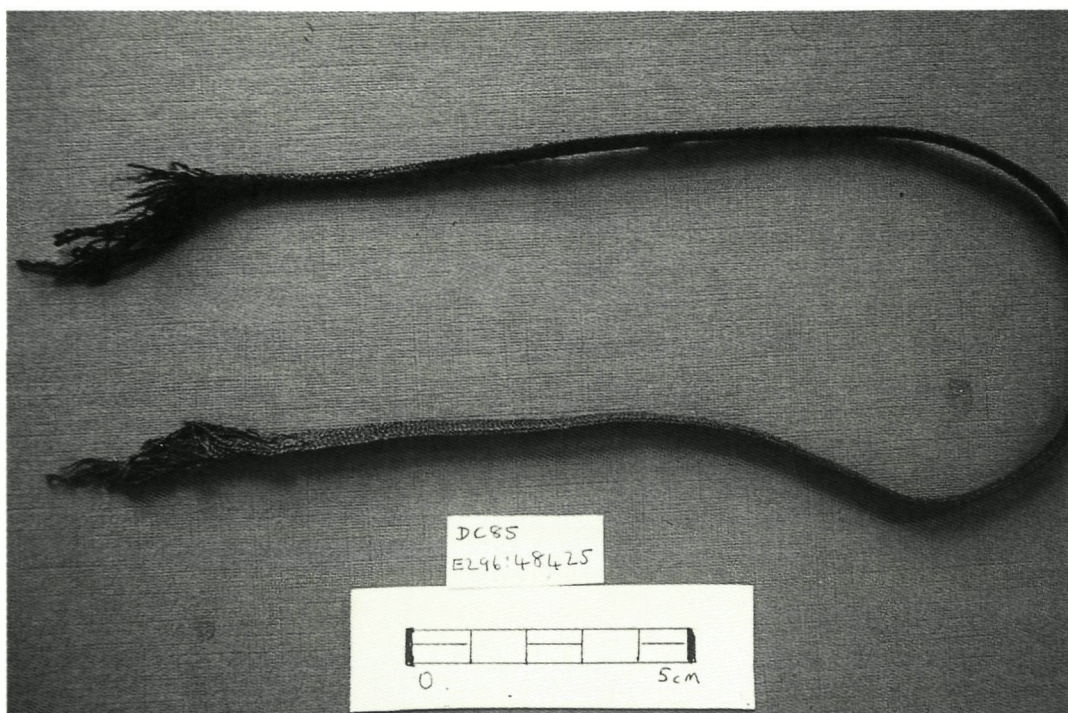
¹³ Calendar of Justiciary Rolls 1.

¹⁴ O'Sullivan 1937, 29.

¹⁵ *Ibid.* 32.

6 Wool lace: E296:48425, 14th century, Dublin Castle Yard.

in Northern Italy at the time. It seems likely that the presence of the Italians must also have encouraged trade in the silk cloth and narrow wares of Lucca, Florence and other cities. In 1306 in Cork the last will and testament of the prominent merchant, John de Wynchedon was witnessed by, amongst others, Nicholas le Mercer, citizen of Cork¹⁶. By 1355 one Sinolda la Mercer is shipping wool fells and hides out of Dublin to Normandy¹⁷. There is also a tomb effigy in St. Mary's Church, Youghal, Co. Cork of a Matheu le Mercer dating to the early 14th century.

The types of cloth found in Irish towns seem to be similar to those found in other parts of Europe. The popularity of 2/1 twills in the 13th century, the introduction of fulled cloth and the development of the craft of fulling combined with shearing to produce broadcloth is seen in the excavated textiles. The coarse plain weaves with only three or four threads to the centimeter are also represented throughout Europe. The few silk remains are also numerically in line with those from other urban sites. Comparable European sites include Amsterdam, Oslo, Lund, Lübeck, Perth and London¹⁸.

There is an interesting extant document relating to Murage Tolls in Cork City in 1284. (Murage Tolls were monies that the Norman Kings of England allowed city burgesses to collect on exports and imports to maintain walls and bridges in their towns.)¹⁹. From this can be seen the range of goods coming in and out of

the port, although no distinction is drawn between imports and exports. It is interesting to consider several listed in relation to the cloth trade. These are the items for dyed and undyed English cloth, for French cloths, hundreds of canvas, half marcates of any kind of mercery and crannocks of woad. There is a reference to cendal, this being a light silk used for lining clothes in the 14th century²⁰. These would all seem to be imports.

There are also references to hundreds of Irish cloth, pieces of Irish cloth both linen and woollen and a falanga (cloak) worth 3 shillings. It is likely that these last are indigenous Irish products being processed through the Anglo-Norman port. There would also have been other parts of the country still under Irish control from which goods could have been exported²¹. The hides of cattle, horse, stag and goat mentioned, just as those of rabbit, fox, marten and squirrel must have been articles traded with the rural population, whether these people were Anglo-Norman settlers or native Irish²².

A Murage grant for Waterford in 1291 lists the following items: "For each seam of cloths 1/2d; each whole cloth 1/2d; each hundred of linen cloth, canvas, cloths of Ireland, Galewich, and worsted 1d; each truss of cloths brought by carts 2d; each seam of cloth, or of other diverse and minute articles 1/2d"²³. Here again there are references to Irish cloth and other items which may be locally produced.

¹⁶ O'Sullivan 1956, 85.

¹⁷ A. O'Brien, personal communication.

¹⁸ Vons-Comis 1982, 151-162; Kjellberg 1982, 130-150; Lindstrom 1982, 170-191; Tidow 1982, 163-177; Bennett forthcoming; Crowfoot, Pritchard & Staniland 1992.

¹⁹ O'Sullivan 1937, 287.

²⁰ Newton 1980, 23-24.

²¹ O'Sullivan 1937, 37.

²² *Ibid.* 38.

²³ Calendar of Documents relating to Ireland 1285, 1292, 2133.

References to trade with Flanders

In view of the theme of this symposium some references to Irish trade with Flanders are collated here. There is an item in the Calendar of Plea Rolls 1327-1330 which relates to Waterford as follows: "In 1328 merchants from Dinant in Normandy had a vessel laden in Waterford with wool, hides, salmon, cheese, cloth, silver plate and other goods to the value of £600, which should have been brought to the port of Bruges in Flanders". This was a court case where something went amiss with the ship and its cargo.

Again in 1349 four Irish merchants intended to export from Dungarvan, another port on the south coast of Ireland, a shipload of wool and hides from Dungarvan to Flanders in the *le Seint Michel* of Cornwall, south west England – once more the ship went astray but the intention was to reach Flanders²⁴. Sherds of Flemish highly decorated wares, representing 27 jugs were found in Waterford – and these are the largest collection found outside Flanders²⁵.

Imports and exports

Irish and Welsh wool is mentioned as being imported into Florence in the 13th century but it was deemed coarser than English or Scottish wool. It seems that in some manufactures the use of Irish wool was prohibited²⁶.

Several legal prohibitions suggest that the situation on the ground was the very reverse of that desired by the authorities. Exports of wool, woollfells and hides from Cork to France and French dominions were expressly prohibited in 1294²⁷ and in 1326 Dublin, Drogheda and Cork were made Staple Towns²⁸. This of course legislated that a "staple" or market of hides, wool and woollfells should be held; such markets being the only places in which foreign merchants could buy these products. Another requirement in this statute was that citizens should only wear cloth made in England, Ireland and Wales which would suggest that the aforesaid citizens had already developed a taste for foreign goods! Also suitable franchises were to be granted to spinners, fullers and cloth workers when asked for, so that again the authorities wished to support local industry against imported goods²⁹.

Irish cloths

There are some types of Irish cloth which can be distinguished though somewhat indistinctly from this distance. One of the most interesting can be related to the *falinga* or cloak already mentioned. This may well be a cloak of the shaggy pile material long associated with the

Irish. A possible early example now with Belgian associations is the relic known as the mantle of St. Brigid³⁰. This piece is described by McClintock as having been in the Treasury of the Cathedral of St. Donaas or Donatien in Bruges but perhaps now in the Cathedral of St. Saver. It is recorded in the inventory of the Cathedral of St. Donaas in 1347³¹. It is believed to be of Irish origin dating to the 11th century rather than the 6th (the presumed lifetime of the saint).

So far no examples of pile cloth from the 13th and 14th centuries in Irish towns have been found although there is a later piece (early 16th century) from Drogheda, Co. Meath³². In 1354 in the Accounts of the Archbishop of Bordeaux it is stated that the sum of 3 florins was spent on the purchase of "a mantle of Ireland"³³.

A manuscript of the early 15th century shows the Irish chieftain Art MacMorrough in 1399 wearing a shaggy mantle³⁴. There is another tantalizing reference to Irish cloth whether plain or with pile in Froissart (1333-1400). He describes a shepherd day-dreaming of wearing a *houppelande*

*g'irai a Douai samedie
s'acheterai une aune entiere
de drap, se ferai la plus fiere
qu'on vit ains porter.*

(I'll go to Douai next Saturday and buy an entire ell of cloth and have it made a long cloak, the most superb one I ever saw).

However it is too expensive for him because he would have to buy a quarter of a clothpiece and also 9 ells "*d'un grant drap d'Irlande*" (of a great cloth of Ireland) for the lining. Sadly he finishes:

*trop me poroit couster
a vestir une houppelande*

(It is too costly for me to wear a long cloak)³⁵.

Irish bed coverlets were exported to Italy in the 15th century and were known as *bernia*. These were also shaggy pile cloths³⁶.

There also seems to have been a long tradition of the production of frieze cloth in Ireland; perhaps this may have been the Irish cloth so often mentioned. When this cloth comes into view later it is described as a heavy wool cloth with a rough irregular fuzzy nap or face. The weave can be 2/2 twill³⁷. It is also said that cloth that was to be napped would be woven with a hard spun warp and a softer woollier warp. There are certainly such cloths with one processed side among the textile finds from Waterford.

Conclusion

The general picture that begins to emerge of the cloth trade in Irish towns of the 13th-14th century is of small communities engaged

²⁴ O'Brien 1987, 90.

²⁵ Gahan & McCutcheon 1997.

²⁶ Power 1941, 15.

²⁷ O'Sullivan 1937, 37.

²⁸ *Ibid.* 45.

²⁹ *Ibid.* 45.

³⁰ McClintock 1936, 32-40.

³¹ *Ibid.* 32-33.

³² Wincott Heckett 1992, 158-168.

³³ A. O'Brien, Department of Medieval History, University College Cork, personal communication. I am grateful to Mr. O'Brien for sharing with me this information and note 23.

³⁴ MS Harleian 1319.

³⁵ Bartsch 1870, 322.

³⁶ Thornton 1991, 119, 160, 162.

³⁷ Mitchell 1978, 36.

³⁸ Lucas 1968, 23 (Gilbert, *Historic Documents*, 120), 18-67.

very specifically in the import and export of goods. There is a lack of information about guilds and craftsmen although there are some references such as the name of Johannes le Scerman who was a free citizen of Dublin around 1225-1250³⁸. He was presumably engaged in the processing of cloth. The settlers in the towns were incomers, living there with the intentions of providing entrepôts for the feudal lords in the rich farming hinterlands. They were dependent on the Anglo-Norman/English kings for protection and the provision of funds for defense, and had an uneasy relationship with the native Irish. The fact that the textile finds are so much in line with those of other European towns would support this interpretation.

The question of the "Irishness" of a particular cloth is a difficult one. So far, at this period, no excavated archaeological textile has come to light which can be clearly designated as such.

This brief introduction to the textiles found in Irish urban excavations and to the historical background can only scratch the surface of this subject. The process of the correlation of archaeological data and historical documents is a lengthy undertaking and demands the co-operation of specialists in different areas. For this reason the November 1996 seminar was very relevant since it brought together both archaeologists and historians with fruitful results.

BIBLIOGRAPHY

- ARNOLD J. 1988: *Queen Elizabeth's Wardrobe Unlock'd*, Leeds.
- BARTSCH K. (ed.) 1870: *Romances et pastourelles françaises des XIIe et XIIIe siècles*, Leipzig.
- BENDER JORGENSEN L. & MUNKSGAARD E. (eds.), *Archaeological Textiles in Northern Europe NESAT IV*, Tidens Tand 5, Copenhagen.
- BENDER JORGENSEN L. & TIDOW K. (eds.), *Textilsymposium Neumünster, Archäologische Textilfunde NESAT I*, Neumünster.
- BENNETT H. forthcoming: *The Textiles from High Street, Perth, Scotland*.
- CROWFOOT E. 1983: *The Textiles, Gardiner's Corner, Aldgate, London*, unpublished report.
- CROWFOOT E., PRITCHARD F. & STANILAND K. 1992: *Textiles and Clothing c1150-c1450*, Medieval Finds from Excavations in London 4, London.
- EGAN G. & PRITCHARD F. 1993: *Dress Accessories c1150-c1450*, Medieval Finds from Excavations in London 3, London.
- EMPEY C. 1986: Conquest and Settlement: Patterns of Anglo-Norman Settlement in North Munster and South Leinster, *Irish Economic History* 13, 5-31.
- GAHAN A. & MCCUTCHEON C. 1997: The Medieval Pottery. In: HURLEY M., SCULLY O. & MCCUTCHEON S., *Late Viking Age and Medieval Waterford: Excavations 1982-1996*, Waterford.
- KJELLBERG A. 1982: Medieval Textiles from the Excavations in the Old Town of Oslo. In: BENDER JORGENSEN L. & TIDOW K. (eds.), *Textilsymposium Neumünster, Archäologische Textilfunde NESAT I*, Neumünster, 136-150.
- LINDSTROM M. 1982: Medieval Textile Finds in Lund. In: BENDER JORGENSEN L. & TIDOW K. (eds.), *Textilsymposium Neumünster, Archäologische Textilfunde NESAT I*, Neumünster, 179-191.
- LUCAS A. 1986: Cloth Finishing in Ireland, *Folk Life Journal* 6, 18-67.
- MCCLINTOCK H. 1936: The "Mantle of St. Brigid" at Bruges, *Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 66, 32-40.
- MITCHELL L. 1978: *Irish Spinning, Dyeing and Weaving*, Dundalk.
- National Museum of Ireland 1973: *Viking and Medieval Dublin*, Dublin.
- NEWTON S. 1980: *Fashion in the Age of the Black Prince*, Woodbridge.
- O'BRIEN A. 1987: The Development and Evolution of the Medieval Borough and Port of Dunbar, County Waterford, c.1200 to c.1530, *Journal of the Cork Historical and Archaeological Society* 92, 251, 85-94.
- O'SULLIVAN D. 1956: The Testament of John de Wynchedon of Cork anno 1306, *Journal of the Cork Historical and Archaeological Society* 61, 194, 75-88.
- O'SULLIVAN W. 1937: *The Economic History of Cork from the Earliest Times to the Act of Union*, Cork.
- POWER E. 1941: *The Wool Trade in English Medieval History*, London.
- PRITCHARD F. 1992: Aspects of the Wool Textiles from Viking Age Dublin. In: BENDER JORGENSEN L. & MUNKSGAARD E. (eds.), *Archaeological Textiles in Northern Europe NESAT IV*, Tidens Tand 5, Copenhagen, 93-104.

TIDOW K. 1982: Untersuchungen an Wollgeweben aus Schleswig und Lübeck. In: BENDER JORGENSEN L. & TIDOW K. (eds.), *Textilsymposium Neumunster - Archäologische Textilfunde NESAT I*, Neumunster, 163-177.

THORNTON P. 1991: *The Italian Renaissance Interior, 1400-1600*, London.

WINCOTT HECKETT E. 1985: The Textiles. In: HURLEY M. (dir.), Excavations of part of the medieval city wall at Grand Parade, Cork, *Journal of the Cork Historical and Archaeological Society* 90, 85-87.

WINCOTT HECKETT E. 1990: The Textiles. In: HURLEY M. (dir.), Excavations at Grand Parade, Cork 11 (Part 2), *Journal of the Cork Historical and Archaeological Society* 95, 81-86.

WINCOTT HECKETT E. 1992: An Irish "Shaggy Pile" Fabric of the 16th Century - an Insular Survival? In: BENDER JORGENSEN L. & MUNKSGAARD E. (eds.), *Archaeological Textiles in Northern Europe NESAT IV*, Tidens Tand 5, Copenhagen.

WINCOTT HECKETT E. 1997: Textiles, Cordage, Basketry and Raw Fibre. In: HURLEY M., SCULLY O. & MCCUTCHEON S. (eds.), *Late Viking Age and Medieval Waterford Excavations 1986-92*, Waterford.

WINCOTT HECKETT E. forthcoming a: *The Textiles from the Back Lane, Dublin, Excavations*.

WINCOTT HECKETT E. forthcoming b: The Textiles. In: LYNCH A & MANNING C. (dirs.), *Excavations at Dublin Castle Yard*.

WINCOTT HECKETT E. forthcoming c: *The Textiles from the Arran Quay, Dublin, Excavations*.

WINCOTT HECKETT E. forthcoming d: *The Textiles from the Cornmarket and Bridge Street Upper, Dublin, Excavations*.

WINCOTT HECKETT E. & JANAWAY R. 1997: Textiles, Animal Hair and Fibres from Christ Church Excavations. In: CLEARY R., HURLEY M. & SHEE TWOHIG E. (eds.), *Excavations by D.C. Twohig at Skiddy's Castle and Christ Church, Cork 1974-77*.

Archeologisch textiel uit 13de en 14de-eeuwse steden in Ierland

Elizabeth Wincott Heckett

Er werden reeds voldoende textielfragmenten gevonden in 13de-eeuwse contexten in Dublin, Waterford en Cork om een eerste analyse toe te laten. In Waterford werden ook fragmenten uit de Viking-periode gevonden.

Hoewel er ook linnen en zijde gevonden werd, bestaat het grootste deel van het opgegraven textiel uit wol in verschillende weefsels en kwaliteiten. Het gamma strekt zich uit van zijden haarnetjes (fig. 1 en 2) tot een soort industrieel weefsel dat misschien als verpakkingsmateriaal heeft dienst gedaan. Laken in 2/1 en 2/2 keperverband evenals effenbinding komt regelmatig voor. De 2/1 keperstoffen van verschillende kwaliteiten waren in de 13de eeuw zeer populair. De constructie van deze stoffen maakt ze warmer en verzekert een vloeiende plooierval. De mooiere drapé maakte ze zeer geschikt voor de kledingsstijl van de 13de en 14de eeuw (fig. 3 en 4).

Textielfondsten van de 14de eeuw zijn evenwel schaars in de Ierse steden; enkele stukken zijn afkomstig van Dublin. Uit het kasteel van deze stad, op dat ogenblik een centrum van Anglo-Normandische macht, stamt een mooi stuk wollen laken: het is een satijnige damast met een monochroom patroon van ruiten en driehoeken (fig. 5). Van dezelfde site is ook een mooie veter bekend (fig. 6).

Vondsten uit landelijke contexten zijn nageen onbestaande.

De Ierse maatschappij werd op het einde van de 13de eeuw grondig overhoop gehaald door een golf van Anglo-Normandische veroveringen. De steden die voornamelijk door Scandinaviërs waren opgericht, werden de centra van deze nieuwe Anglo-Normandische macht. Deze stedelijke eilandjes hadden echter zeer weinig contacten met de oorspronkelijke Ierse bevolking op het platteland. Er werden kolonisten uit Wales, Engeland, Frankrijk en Vlaanderen aangetrokken zowel naar de steden als naar het platteland. Deze veranderingen in de Ierse maatschappij kunnen dan ook in een breder kader van de 12de- en 13de-eeuwse bevolkingsmigraties in Europa geplaatst worden. De Ierse steden plukten de vruchten van dit nieuw feodaal handelspatroon en bloeiden op. Deze voorspoedige tijden waren echter van korte duur. De 14de eeuw werd een periode van verval die trouwens archeologisch aantoonbaar is in de vele verlaten dorpen en door de schaarse archeologische sporen uit deze periode in de steden.

Over de import en de export worden we in zekere maten ingelicht door de belastingen die op de goederen werden geheven. In Cork werd

er bijvoorbeeld een belasting geheven op wol, op schapenvachten en op huiden. Evenals in Dublin, Ross, Waterford en Youghal werden deze belastingen geïnd door hadelaars-bankiers uit Lucca of uit Firenze. Ze waren afkomstig van de grote zijde-producerende centra in Noord-Italië en stimuleerden waarschijnlijk de handel in zijden stoffen en linten uit de Noord-Italiaanse steden.

De soorten stoffen die in de Ierse steden zijn gevonden zijn vergelijkbaar met wat uit andere Europese steden bekend is.

De *murage tolls* van Cork uit 1284 onthullen de import van al dan niet geverfd Engels laken, Frans laken, andere weefsels en verfstoffen. Dezelfde bron vermeldt de uitvoer van Iers laken en linnen. Waarschijnlijk waren dit producten van de autochtone Ierse bevolking die langs deze Anglo-Normandische haven werden verhandeld. Een gelijkaardige bron uit Waterford maakt eveneens gewag van lokaal geproduceerde stoffen. Handelsrelaties met de Vlaanderen en met Brugge zijn aan te tonen aan de hand van twee items in de *Calendar of Plea Rolls* van 1327-1330. De eerste rechtszaak had te maken met een handelaar uit Dinan (Normandië) die o.a. wol uit Waterford naar Brugge had verscheept. Het schip dat besproken wordt in het tweede pleidooi had schipbreuk geleden op weg naar Vlaanderen. In Waterford werden ook heel wat scherven van Vlaams hoogversierd aardewerk aangetroffen.

Er zijn in de 13de eeuw vermeldingen van de import van wol uit Ierland en Wales in Firenze. Een aantal verordeningen van de overheid uit 1294 verbieden de uitvoer van Ierse wol naar Frankrijk of naar Franse gebieden. Dublin, Drogheda en Cork kregen in 1326 stapelrechten. Dit veronderstelt het organiseren van een markt waar huiden, schapenvachten en wol aan buitenlandse handelaars kon verkocht worden. Het verkrijgen van dit stapelrecht was ook verbonden aan de verplichting voor de burgers van deze steden om gekleed te gaan in laken uit Ierland, Engeland of Wales. Uit deze verplichting kan afgeleid worden dat het gebruik van import stoffen de vernoemde burgers moest ontmoedigd worden. Spinners, vollers en andere lakenwerkers moesten passende burgerrechten krijgen in deze steden wanneer ze hier om vroegen. De overheid wenste blijkbaar de lokale lakennijverheid te beschermen tegen de concurrentie van de import.

Het inheems Iers laken is voorlopig nog niet goed bekend. De vermeldingen in de documenten zijn schaars, evenals de bewaarde resten. Het belangrijkste bewaarde stuk is de relikwie be-

kend als de mantel van de heilige Brigid, die in 1347 in de inventaris van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge vermeld wordt en waarschijnlijk uit de 11de eeuw dateert. Er is ook één vroeg 16de-eeuws fragment uit Drogheda bekend.

Uit de teksten kan afgeleid worden dat "Iers" laken een poolweefsel zou zijn met een ruige, onregelmatige, lange dons dat gebruikt werd voor mantels en de voering ervan. Onder de naam *bernia* werden in Italië in de 15de eeuw Ierse bedspreiën ingevoerd. Er blijkt ook een lange traditie bestaan te hebben in de productie van lakenfriezen.

Latere meldingen maken gewag van een stof met een ruige, donzige zijde. Uit Waterford zijn fragmenten van stof met één bewerkte zijde archeologisch bekend.

Samenvattend kan het volgende gesteld worden:

- de import en export van laken in de 13de- en 14de-eeuwse Ierse steden was de zaak van een kleine groep handelaars;
- er is een gebrek aan informatie over gilden en ambachtslui;
- de kolonisten in de steden organiseerden entrepots voor de feodale heren op het platteland;
- deze kolonisten waren afhankelijk van de Anglo-Normandische, later Engelse, koningen voor hun bescherming en hadden moeilijke relaties met de autochtone bevolking;
- de overeenkomst tussen de textielvondsten in Ierse steden en andere Europese steden lijkt deze situatie te bevestigen;
- er is tot nu toe nog geen textiel teruggevonden waarvan de Ierse oorsprong zeker is.

ISBN 90 75230 13 3